

ΧΡ. ΤΖΟΥΒΑΡΑ-ΣΟΥΛΗ

ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΚΑΙ ΙΕΡΑ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ, ΣΤΗ ΜΕΓΑΛΗ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΗ ΣΙΚΕΛΙΑ*

Οι συγγενείς λατρείες και τα ιερά που βεβαιώνονται στην Ήπειρο, στη Μεγάλη Ελλάδα και τη Σικελία πρέπει να αποδοθούν σε διαφορετικές αιτίες: Αρχικά στον κορινθιακό αποικισμό, ο οποίος είχε ως επακόλουθο την καθιέρωση κορινθιακών λατρειών στις αποικίες, στη γεωγραφική θέση των περιοχών αυτών και τέλος σε πολιτικούς, κοινωνικούς λόγους, κυρίως στη θρησκευτική πολιτική των Μολοσσών βασιλέων Αλεξάνδρου του Α' και του Πύρρου¹.

Η σημαντικότερη κορινθιακή λατρεία του Απόλλωνα που διαπιστώνεται στην Κόρινθο από τον 7ο αι. π.Χ., όπου ιδρύθηκε ναός προς τιμή του θεού στον ιερό λόφο², εμφανίζεται στις κορινθιακές αποικίες Αμβρακία, Απολλωνία και Συρακούσες από την αρχαϊκή εποχή.

Ο Απόλλων που συνδέεται με τις αποικιακές δραστηριότητες των Κορινθίων λατρεύτηκε κυρίως ως Αρχηγέτης και Αγυιεύς και με τις ιδιότητες αυτές οδήγησε τους Κορίνθιους στις μακρινές αποικίες³.

Όπως ήδη αναφέραμε στη μελέτη μας για τη λατρεία του Απόλλωνα

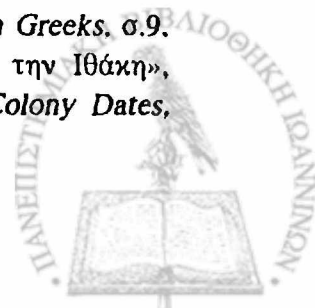
Η μελέτη αυτή ας θεωρηθεί ένα ελάχιστο δείγμα σεβασμού στη μνήμη του αλησμόνητου συναδέλφου Δ. Λουλέ.

* Τον πυρήνα της εργασίας αποτελεί ανακοίνωση στο XXXI Διεθνές Συνέδριο για τη Μεγάλη Ελλάδα «La Magna Grecia e i grandi Santuari della Madrepatria», Taranto 4-8 Ottobre 1991.

1. Σε ανάλογα συμπεράσματα έχουμε καταλήξει στη μελέτη για τις Λατρευτικές σχέσεις Ιονίων νήσων και Ηπείρου, Τζουβάρα, «Λατρευτικές σχέσεις», σ.243-268.

2. Για το ναό του Απόλλωνα του 7ου αι. π.Χ. Salmon, *Wealthy Corinth*, σ.59-62, 78-79, 98-99 και 219 σημ. 131 και για τη χρονολόγησή του H.S. Robinson, «Excavations at Corinth. Temple Hill», 1968-1972 στο *Hesperia* 45(1976), σ.217-218. Βλ. και R. Stillwell, *The Temple of Apollo, Corinth I* (1932), σ.115κε και R.Lisle, *The Cults of Corinth*, Baltimore 1955, σ.28 και Salmon, *Wealthy Corinth*, σ.180.

3. Για τη λατρεία του Απόλλωνα Αρχηγέτη γενικά Dunbabin, *The Western Greeks*, σ.9, 51, 59, 177, 181, 184. Βλ. και Π. Καλλιγά, «Αρχαιολογικά ευρήματα από την Ιθάκη», *Κεφαλληνιακά Χρόνικα* 3(1978-79), Αργοστόλι 1979, σ.61, Miller, *Sicilian Colony Dates*, σ.44, Malkin, «Religion and Colonization», σ.243κε.

Αγυιέα¹ ο Απόλλων γνώρισε σημαντική λατρεία στην Αμβρακία², όπου λατρεύτηκε ως Αγυιεύς, θεός δηλαδή που προστατεύει το δρόμο (αγυιά)³.

Ο Αθανάδας⁴, ιστορικός της Αμβρακίας, ο οποίος έζησε τον 4ο αι. π.Χ., παραδίδει τη φιλονεικία του Απόλλωνα και του Ηρακλή για την κατοχή της Αμβρακίας, με τη διαιτησία του τοπικού ήρωα Κραγαλέα, τον οποίο ο Απόλλων μεταμόρφωσε σε λίθο. Την παράδοση διασώζουν επίσης ο Νίκανδρος και ο Αντωνίνος Λιβεράλις (Μεταμορφώσεων Συναγωγή IV.6)⁵.

Με τη λατρεία του Απόλλωνα συνδέεται ένα από τα σημαντικότερα ιερά⁶ που αναφέρουν οι πηγές, το ιερό του Απόλλωνα Πυθίου-Αγυιέα, προστάτη θεού της Αμβρακίας. Πρόκειται για μνημειώδη περίπτερο ναό με πρόναο και επιμήκη σηκό, αλλά χωρίς οπισθόδομο. Ο ναός χρονολογείται στα υστεροαρχαϊκά χρόνια, γύρω στο 500 π.Χ., αλλά προτάθηκε και μιá νέα χρονολόγηση, στο γ' τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. με βάση τη μελέτη της στέγης του ναού⁷.

Εξάλλου την ταύτιση του ναού με το σημαντικό ιερό της Αμβρακίας

1. Τζουβάρα. «Λατρεία του Αγυιέα», σ.427-442.

2. Για τις σχέσεις της Αμβρακίας με τη μητρόπολη Κόρινθο Salmon, *Wealthy Corinth*, σ.271 κε.

3. Γραμματικοί και Λεξικογράφοι ορίζουν τη λέξη Αγυιεύς ως επίκληση του Απόλλωνα, αλλά κυρίως ως οξυτενή κίονα ή οβελίσκο και βωμό τοποθετημένο "πρό των θυρών". Αρποκρατίων λ. *Αγυιάς*. Λεξικόν Σούδας λ. *αγυιαί*. Ησύχιος, λ. *Αγυιεύς* και Ετυμολογικό Μέγα στ. 15.29 κε. Βλ. σχετικά και J.E.Harrison, *Themis*, Cambridge 1912, σ.406. Nilsson, «GGRI», σ. 203 σημ. 3.

4. Για τον Αθανάδα F. Jacoby, *FGrHist*. IIIb (Text) (303) Leiden 1955, σ. 10-11.

5. Για τον Αντωνίνο Λιβεράλι: M. Papatomopoulos, *Antoninus Liberalis, Les Metamorphoses*, Paris 1968, σ. XIV.

6. Για το ναό και τη σύνδεσή του με τον Απόλλωνα Σ. Δάκαρη, *ΑΔελτ.* 20(1965), Χρον. Β2, σ.345, 21(1966), Χρον. σ.278, Ι. Βοκοτοπούλου, *ΑΔελτ.* 22(1967), Χρον. Β2, σ.339-342, 24(1969), Χρον. Β2, σ.247, *ΑΑΑ* II(1969), σ.39-43, της ίδιας, *Χαλκαί, Κορινθιουργείες Πρόχοι*, Αθήναι 1975, σ. 153, *ΑΔελτ.* 30(1975), Χρον. Β2, σ.210-211, 31(1976), Β2, σ. 193.

Για τη σύνδεση του ναού με τη λατρεία του Απόλλωνα Πυθίου-Αγυιέα: Τζουβάρα, «Λατρεία του Αγυιέα», σ.434-435, της ίδιας, «Αμβρακία», σ. 42 κε. Βλ. και Ι. Ανδρέου, «Τα Επιγράμματα του Πολυανδρίου της Αμβρακίας», *ΑΔελτ.* 41(1986), *Μελέτες*, Αθήναι 1991, σ. 443-444, η οποία στηρίζεται στα νέα αρχαιολογικά ευρήματα από την Αμβρακία, τα οποία επιβεβαιώνουν την αρχαιότητα της λατρείας του Αγυιέα στην Αμβρακία και την κορινθιακή καταγωγή τους.

7. Σχετικά Α. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, *Ηγεμόνες και κορυφαίες κέραμοι με διακόσμηση από την Ήπειρο, Τύπος "Άνθους λωτού-ελίκων"*, Ιωάννινα 1986, διδ. διατριβή, σ.42, 44 σημ.7.

επιβεβαιώνει ενεπίγραφη στήλη του 2ου αι. π.Χ.¹, η οποία αφορά συνθήκη καθορισμού ορίων ανάμεσα σε δύο γειτονικές πόλεις, την Αμβρακία και τη Χάραδρο. Ο ελάχιστος σωζόμενος επίλογος του κειμένου περιλαμβάνει όρκο στους θεούς για την πιστή τήρηση των όρων της συνθήκης με ιδιαίτερη έμφαση στην επίκληση του «Σωτήρος». Η επίκληση αυτή πρέπει να αποδοθεί στον Σωτήρα-Πύθιο Απόλλωνα σύμφωνα με την αντίστοιχη επίκληση του θεού στο χωρίο του Αντωνίνου Λιβεράλι IV.7: “Αμβρακιῶνται δέ Ἀπόλλωνι μὲν Σωτῆρι θύουσιν”.

Εξίσου σημαντική ήταν η λατρεία του Απόλλωνα στην Απολλωνία, κορινθιακή αποικία, επώνυμη του θεού². Στην πόλη σώζονται δύο λίθινοι βαίτυλοι, σύμβολο του Απόλλωνα Αγυιέα και σύμβολο της πόλης³. Η λατρεία του Αγυιέα και στην Απολλωνία συνδέεται με τον κορινθιακό αποικισμό, αν λάβουμε υπόψη τη φύση του θεού και την αντίστοιχη λατρεία στην Κόρινθο, την Αμβρακία και την Κέρκυρα⁴.

Σε ανάλογα συμπεράσματα οδηγεί η λατρεία του Απόλλωνα στις Συρακούσες, σημαντική κορινθιακή αποικία, η οποία ιδρύθηκε σύμφωνα με την παράδοση (Θουκ. 6.3.2) και τα αρχαιολογικά δεδομένα γύρω στο 734/733 π.Χ., με οικιστή τον Αρχία⁵. Στην πόλη υπήρχε ιερό αφιερωμένο

1. Για τη στήλη P. Cabanes-J. Andréου, «Le règlement frontalier entre les cités d'Ambracie et de Charadros», *BCH* 109(1985), 1, *Études*, σ.499-541. Βλ. και P. Cabanes -J. Tréheux, Sur le règlement frontalier entre Ambracie et Charadros. *BCH* 112, 1, *Études* 1(1988), σ.359-373 Βλ. και I. και Η. Ανδρέου, *ΑΔελτ.* 41(1986), Χρον. σ.101-102 και Τζουβάρα, «Αμβρακία» σ. 43-47, εικ. 11. Η στήλη είναι τώρα εκτεθειμένη στην Αρχαιολογική Συλλογή Ἄρτας με αριθ. ευρ. 3083.

2. Για την Απολλωνία και τη σύνδεσή της με τον Απόλλωνα Σκύμν, στ.438 στο *GGMI*, σ.214, Πλίνιος *HN* 3.145 και Πανσ. 5.22.34 βλ. και Hammond, *Epirus*, σ. 426, E. Will, *Korinthiaka* Paris 1955, σ.518 κε. Βλ. και N. Ceka, *Apollonia e Ilirise*, Tiranë 1982, του ίδιου, *Albanien Schätze aus dem Land der Skipetaren*, Mainz 1988, σ.86.

3. Για τους βαιτύλους A. Kahn, «Apollonia», *Archaeology* 14(1961), σ.162, P. Franke, «Albanien im Altertum», *Antike Welt* 14(1983), Sondernummer, σ.41, εικ. 83, και σ. 54, εικ. 102 και για τη λατρεία του Αγυιέα στην Απολλωνία: Τζουβάρα, «Λατρεία του Αγυιέα», σ.435-437.

4. Για τη λατρεία του Αγυιέα στην Κέρκυρα: Τζουβάρα, «Λατρεία στον Αγυιέα», σ.439-441.

5. Για την ίδρυση των Συρακουσών Bérard, *Colonisation grecque*, σ.116 κε, Dunbabin, *Western Greeks*, σ.14-16, 43κε και 48κε, Boardman, *Greeks Overseas*, σ.172-174, Graham, *Colony*, σ.105-106, Miller, *Sicilian Colony Dates*, σ.42κε., Salmon, *Wealthy Corinth*, σ.62κε., Malkin, «Religion and Colonization», σ.41-43 και 176, βλ. και G.Voza στο *Syracuse. The Fairest Greek City*, Atlanta 1990, σ.17κε. και M. Pallottino, *A History of Earliest Italy*, London 1991, σ.61 (Tranlated by M. Ryle and K. Soper, *Storia della prima Italia*, Milano

στον Απόλλωνα από τα μέσα του βου αι. π.Χ¹, ενώ η αρχή της λατρείας μπορεί να αποδοθεί στα χρόνια του αποικισμού των Συρακουσών σύμφωνα με τα πρώιμα ευρήματα στο χώρο του ιερού². Και συγκεκριμένα δυτικά του θεάτρου υπήρχε ιερός περίβολος, ο οποίος είχε ταυτισθεί με ιερό του Απόλλωνα Τεμενίτη, στο οποίο η λατρεία τελούνταν από τον 7ο αι. π.Χ. και επί πολλούς αιώνες³.

Την ταυτότητα του ιερού επιβεβαιώνει επιγραφή χαραγμένη στο στερεοβάτη του ναού, αναθηματική στον Απόλλωνα από τον Κλεομένη (ή Κλεομήδη), άρχοντα των Συρακουσών⁴. Ωστόσο ορισμένοι μελετητές αποδίδουν το ναό σε λατρεία της Άρτεμης στηριζόμενοι σε χωρίο του Κικέρωνα (Verp.II.IV.53.118), στο οποίο αναφέρεται ιερό της Άρτεμης⁵. Πρόκειται όμως για σύγχυση, η οποία απορρέει από τους στενούς λατρευτικούς δεσμούς των δύο θεοτήτων Απόλλωνα και Άρτεμης⁶.

Σύμφωνα με τον Dunbabin και νεότερους ερευνητές⁷ οι λατρείες στις

1984) και για τους χρησμούς από το ιερό του Απόλλωνα των Δελφών σχετικά με την ίδρυση των Συρακουσών H.W Parke-D.E.Wormell, *The Delphic Oracle*, τ.ΙΙ, Oxford 1956, σ.2-3 αρ.2 και σ.161 αρ.398.

1. Για το ναό Dunbabin, *Western Greeks*, σ.51, 59-60, Boardman, *Greek Overseas*, σ.172, Guido, *Sicily*, σ.176κε και Malkin, «Religion and Colonization» σ.177 και σημ 181 και για τη χρονολόγηση του ιερού W.B.Dinsmoor, *The Architecture of ancient Greece*, New York 1975, σ.75-78 και D.S. Robertson, *A Handbook of Greek and Roman Architecture*, Cambridge 1964, σ.69, 324.

2. P.Pelagatti, *Archeologia nella Sicilia Sud Orientale*, Centre J. Bérard, Naples 1973, σ.76κε. βλ. και M.W. Friederiksen, «Archaeology in South Italy and Sicily 1973-76, Sicily, AR 1976-77, σ.64 με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Πρβλ. J. Coulton, «Towards understanding Doric Design. The Stylobate and intercolumniations», *BSA* 69(1974), σ.69κε.

3. Guido, *Sicily*, σ.184, Förschner, «Münzen der Griechen», σ.122. βλ και G. Voza, *Syracuse. The Fairest Greek City*, Atlanta 1990, σ.19. Για πρωιμότερη κατοίκηση στο χώρο του ιερού P.Pelagatti, *ό.π.*, σ.76κε. Boardman, *Greeks Overseas*, σ.172. Πρβλ. Malkin, «Religion and Colonization», σ.177 και σημ. 181, ο οποίος υποστηρίζει ότι το Απολλώνειο και το Αθήναιο στις Συρακούσες ιδρύθηκαν από τους αποίκους και ότι πιθανόν προϋπήρξε λατρεία στις θέσεις αυτές. Για το Αθήναιο βλ. Dunbabin, *Western Greeks*, σ.59, 177-178, 181.

4. Για την επιγραφή IG.XIV.I.SEG IV.1. G. Oliverio, *L'iscrizione dell'Apollonion di Siracusa*, Bergamo, 1933. E.Drerup, *Mnemosyne* 2(1935), σ.1κε., R.Vallois, *REG* 1(1937), σ.99 και Dunbabin, *Western Greeks*, σ.59 σημ.3 με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Βλ. και Guido, *Sicily*, σ.176-178.

5. Σχετικά και Dunbabin, *Western Greeks* σ.59 και σημ. 3.

6. Guido, *Sicily*, σ.176-178.

7. Dunbabin, *Western Greeks*, σ. 59κε. σ.177-178, 181 και Boardman, *Greeks Overseas*, σ.172-173 βλ. και G.Voza, *Syracuse*, *ό.π.*, σ.18κε.

Συρακούσες ήταν ελληνικής καταγωγής και οι περισσότερες θεότητες όπως ο Απόλλων, η Αθηνά, η Άρτεμις και ο Ζεύς Ολύμπιος είχαν ναούς από την αρχαϊκή εποχή. Τη σπουδαιότητα εξάλλου της λατρείας του Απόλλωνα στις Συρακούσες και τη σύνδεση με την αντίστοιχη λατρεία της Κορίνθου αποδεικνύουν οι πολλές νομισματικές κοπές με παράσταση του θεού. Σε χάλκινα νομίσματα του 4ου αι. π.Χ. εικονίζεται κεφαλή Απόλλωνα στον εμπροσθότυπο και Πήγασος, το σύμβολο της Κορίνθου, στον οπισθότυπο¹ (εικ. 1). Σε άλλη κοπή από ήλεκτρο του 4ου αι. π.Χ.², στην εποχή του Διονυσίου του ΙΙ, ο Απόλλων απεικονίζεται μαζί με την Άρτεμη, την κύρια θεότητα των Συρακουσών. Είναι γνωστοί άλλωστε από την αρχαία γραμματεία οι δεσμοί του Απόλλωνα με το καθεστώς των τυράννων, αφού σύμφωνα με χωρίο του Πλουτάρχου³ ο Διονύσιος αποκαλούνταν γιός του Απόλλωνα. “Διονύσιος δ’ Ἀπόλλωνος υἱόν ἑαυτὸν ὠνόμασεν”. Επίσης ανάλογες τιμές στο θεό αποδόθηκαν και από τον Δίωνα⁴.

Τέλος σε χρυσές δραχμές του τέλους του 4ου αι. π.Χ. (317-310 π.Χ) απεικονίζεται στον εμπροσθότυπο κεφαλή Απόλλωνα δαφνοστεφανωμένη και στον οπισθότυπο συνωρίδα με αρματηλάτη, την επιγραφή ΣΥΡΑΚΟ-ΣΙΩΝ και τρισκελές που συνδέονται άμεσα με την πόλη⁵ (εικ. 2).

Από τις λατρείες που μετέφεραν οι άποικοι Κορίνθιοι στις Συρακούσες αλλά και στις άλλες αποικίες της Ηπείρου ιδιαίτερη θέση κατέχει η λατρεία της Αθηνάς. Το Αθήναιον των Συρακουσών ήταν πιθανόν το πρώτο ιερό που ιδρύθηκε από τους αποίκους στην πόλη, όπως μπορούμε

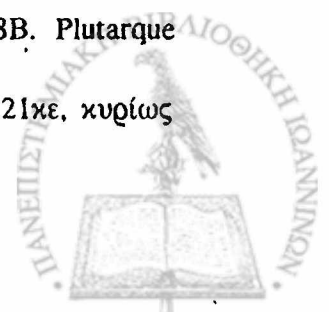
1. Για τα νομίσματα: Poole, «Sicily», σ.321κε., SNG Cop., 736κε., Förschner, «Münzen der Griechen», σ.180κε., αρ.573-581. Βλ. και τελευταία P.Calcinati, *Pegasi* ed I.P. Mortana 1990, σ.606κε.

2. Για τα νομίσματα Brett, *Catalogue*, σ.61 αρ. 446-450. Σχετικά με το χρόνο κοπής των νομισμάτων από ήλεκτρο στις Συρακούσες διατυπώθηκαν διάφορες απόψεις: άλλοι τοποθετούν στην εποχή του Διονυσίου του ΙΙ, επειδή η λατρεία του Απόλλωνα βεβαιώνεται και από τις πηγές την εποχή αυτή (βλ. G.K. Jenkins, «Electrum Coinage at Syracuse», *Essays in Greek Coinage Presented to Stanley Robinson*, Oxford 1968, σ.148) και άλλοι προτείνουν τα χρόνια μεταξύ της τυραννίας του Τιμολέοντα και του Αγαθοκλή ή την εποχή του Δίωνα: Franke-Hirmer, *Μονnaie Grecque*, σ.50 πιν.46 και 47).

3. Πλουτ. Ηθικά, «Περί της Αλεξάνδρου Τύχης» ή «Αρετής Λόγος» Α, 338B. Plutarque *Oeuvres Morales* τ.V. Ire Partie, Les Belles Lettres, Paris 1990, σ.142, 338B

4. Πλουτ. Δίων 23, Διοδ. 16.27. Βλ. σχετικά Christ, «Chronologie», σ 21κε, κυρίως σ.27-29.

5. Brett, «Catalogue», σ.62 αρ.456-457, πίν. 25.

να συμπεράνουμε από την πρώιμη κεραμική και τα λείψανα οικοδομημάτων του 7ου αι. π.Χ. στο χώρο του ιερού¹. Εξάλλου τη σπουδαιότητα της λατρείας της Αθηνάς στις Συρακούσες μαρτυρούν και οι συνεχείς οικοδομικές φάσεις του ναού από τον πρώιμο 6ο αι. μέχρι και τον 5ο αι. π.Χ. Ο τελευταίος ναός της θεάς είναι εντοιχισμένος σήμερα στον καθεδρικό ναό των Συρακουσών².

Η Αθηνά λατρεύτηκε στην Κόρινθο και στις κορινθιακές αποικίες Αμβρακία, Απολλωνία, Επίδαμνο, Λευκάδα, Ανακτόριο και Κέρκυρα ως Χαλινίτις. Η λατρεία της στην Κόρινθο, όπως διαπιστώνεται από την αρχαϊκή εποχή μέχρι τα ρωμαϊκά χρόνια, συνδέθηκε με την απεικόνιση του Πηγάσου στις πρώτες νομισματικές κοπές της πόλης³ (εικ. 3).

Ανάλογη λατρεία θα γνώρισε η θεά και στις Συρακούσες τουλάχιστον από τον 4ο αι. π.Χ., όταν η πόλη έκοψε τους πρώτους ασημένιους στατήρες με Πήγασο στον εμπροσθότυπο και κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακή περικεφαλαία και επιγραφή ΣΥΡΑΚΟΣΙΩΝ στον οπισθότυπο, ενώ σε άλλες ασημένιες κοπές των ίδιων χρόνων η Αθηνά κατέχει τον εμπροσθότυπο και στον οπισθότυπο εικονίζεται ο Πήγασος με το τρισκελές και την επιγραφή ΣΥΡΑΚΟΣΙΩΝ⁴ (εικ. 4).

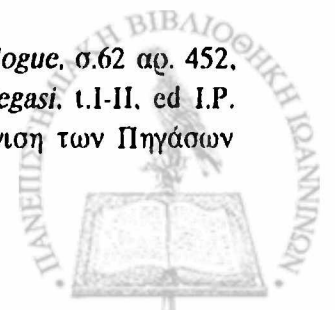
1. Σχετικά Dunbabin, *Western Greeks*, σ.43, 51-52, 58-60, 181, ο οποίος επισημαίνει ότι δεν προϋπήρχε λατρεία στη θέση, που οι άποικοι ίδρυσαν το Αθήναιον. Βλ. και Boardman, *Greeks Overseas*, σ.172, Malkin, «Religion and Colonization», σ.177.

Για τις ανασκαφές στο Αθήναιο P.Orsi, «L'Athension di Siracusa negli anni 1912-1917», *MonAnt* 25(1918) σ.354-374 και για τα πρώιμα ευρήματα στο χώρο του ιερού J.N. Coldstream, *Geometric Greece*, New York 1977, σ.170 σημ. 5 και G. Vallet, «La cité et son territoire dans les colonies grecques d'Occident», *La città e il suo territorio. Atti del VII convegno di Studi sulla Magna Grecia*, Taranto 8-12 Ottobre 1967, Napoli, σ.110. Βλ. και Malkin, «Religion and Colonization», σ.177 και σημ 181.

2. Για τη θέση του ιερού και τα πρώιμα οικοδομήματα: Dunbabin, *Western Greeks*, σ. 50-52, 60, 62, Boardman, *Greeks Overseas*, σ.172, Guido, *Sicily*, σ.175 κε. και Förchner, «Münzen der Griechen», σ. 122κε.

3. Για τη σύνδεση των νομισμάτων με τη λατρεία της Χαλινίτιδας: Ν. Γιαλούρη, «Athena als Herrin des Pferdes», *MusHelv.*7(1950), σ.19κε και για τη λατρεία της Χαλινίτιδας στην Κόρινθο R.Lisle, *The Cults of Corinth*, Baltimore 1950, σ.104. Βλ. και Ch. K. Williams II, *Pre-Roman Cults in the area of the forum of Ancient Corinth*, Pennsylvania 1978, σ.4-43. Για τα κορινθιακά νομίσματα C.M.Kraay, *Archaic and Classical Greek Coins*, London 1966, σ.78κε. Σχετικά και Salmon, *Wealthy Corinth*, σ. 170κε.

4. Για τους στατήρες: Head, «Corinth», σ.98-99. Βλ και Brett, *Catalogue*, σ.62 αρ. 452, 453 Franke-Hirmer, *Monnaie Grecque*, πίν. 47 και σ. 50 R.Calcinati, *Pegasi*, t.I-II, ed I.P. Moriana 1990, σ.606κε με χρονολογικά στοιχεία για την πρώτη εμφάνιση των Πηγάσων στις Συρακούσες.

Σχετικά με τη χρήση των στατήρων αυτών έχουν διατυπωθεί, όπως είναι γνωστό, διάφορες απόψεις και έχει επισημανθεί η εμπορική σημασία τους και η εξυπηρέτηση στρατιωτικών αναγκών. Ωστόσο άλλοι ερευνητές έδειξαν ότι και άλλοι λόγοι, όπως η κοινή φυλετική καταγωγή και οι κοινές λατρείες οδηγούν στην καθιέρωση κοινού νομισματικού τύπου¹. Ενδιαφέρουσα επίσης είναι η παρατήρηση της Brett², η οποία συσχετίζει την απεικόνιση της Αθηνάς στα ασημένια νομίσματα του τέλους του 5ου αι. π.Χ., της εποχής του Ευκλείδη, με την παλαιά λατρεία της θεάς στις Συρακούσες. Τα νομίσματα αυτά φέρουν στον οπισθότυπο τέθριππο, ενώ σε άλλες ασημένιες κοπές του τέλους του 5ου αι. π.Χ. η θεά απεικονίζεται παράλληλα με τον τοπικό ήρωα Λεύκασπη³. Τοπικά σύμβολα εξάλλου κοσμούν τον οπισθότυπο και των χάλκινων νομισμάτων του β' μισού του 4ου αι. π.Χ., ενώ στον εμπροσθότυπο εικονίζεται κεφαλή Αθηνάς με κορινθιακή περικεφαλαία και την επιγραφή ΣΥ.⁴

Ανάλογο συσχετισμό παρατηρούμε επίσης και στους αμβρακικούς στατήρες των ετών 456/426, 406/360 και 360/338 π.Χ. με την κεφαλή της Αθηνάς Χαλινίτιδας και διάφορα σύμβολα, τα περισσότερα από τα οποία έχουν άμεση σχέση με την πόλη. Η παρουσία των συμβόλων αυτών, δηλαδή τοπικών θεών και ηρώων, η προσωποποίηση του Αράχθου, ο βαίτυλος του Αγυιέα, ο Ηρακλής, ο Γόργος, οικιστής της Αμβρακίας, συνηγορεί για τη σπουδαιότητα της λατρείας της Αθηνάς Χαλινίτιδας στην Αμβρακία⁵ (εικ. 5).

Την άποψη αυτή επιβεβαιώνει και η αρχαία παράδοση και συγκεκριμένα ο Διονύσιος ο Καλλιφώντος στο έργο του Αναγραφή της Ελλάδος⁶.

1. O. Graham, *Colony*, σ.122κε συνδέει τη χρήση των πώλων από τις αποικίες με τις εμπορικές και πολιτικές τους σχέσεις με τη μητρόπολη. Σχετικά και C.M. Kraay, *ό.π.* σ.78 και Salmon, *Wealthy Corinth*, σ.170κε. Ανάλογη άποψη διατύπωσε και ο R.J.A. Talbert, «Corinthian Silver Coinage and the Sicilian Economy, c.340 to c.290 B.C.», *NumChron XI* (1971), σ.54.

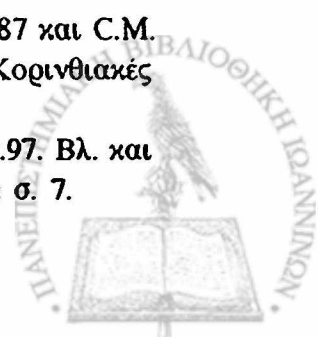
2. Brett, *Catalogue*, σ.56 αρ.411, πίν.22.

3. Brett, *Catalogue*, σ.58 αρ.420, πίν.23 και Förchner, «Münzen der Griechen», σ.172 αρ.530.

4. Για τα νομίσματα Förchner, «Münzen der Griechen», σ.175-178 αρ. 545-562.

5. Σχετικά O.Ravel, «The Colts of Ambracia», *NNM* 37(1928), σ.22-26, 82-87 και C.M. Kraay, *ό.π.*, σ.126κε. Για τους λατρευτικούς συσχετισμούς Τζουβάρα, «Κορινθιακές επιδράσεις», σ.106.

6. Για τον Καλλιφώντα C.Müller, *FHG II*, σ.230 και *GGMI*, σ.238κε και σ.97. Βλ. και *RE V*, 1, στ.971-972 (λ. Dionysios 115), (Radermacher), *FGrHIIB* (303), Noten σ. 7.

ο οποίος αναφέρει “ἐπιφανές δ’ ἱερόν Ἀθηνᾶς ἔστ’ ἐν αὐτῇ”¹.

Σημαντική επίσης λατρεία γνώρισε η Αθηνά στην Καμαρίνα, σικελική πόλη, η οποία ιδρύθηκε από τους Συρακουσίους το 598 π.Χ.². Το ιερό της θεάς στο κέντρο της πόλης χρονολογείται στον 5ο αι. π.Χ., ενώ τα αναθήματα από το χώρο του τεμένους που φθάνουν στους χρόνους της ίδρυσης της πόλης, συνδέουν την ιερότητα της θέσης με τους αποίκους³. Ανάμεσα στα ευρήματα που μαρτυρούν για τη σπουδαιότητα της λατρείας συγκαταλέγονται χάλκινο αγαλματίδιο της Αθηνάς, λίθινη γλαύκα και νομίσματα, τα οποία κατά μία άποψη φέρουν το λατρευτικό άγαλμα της θεάς⁴.

Ωστόσο κύρια θεότητα στις περισσότερες κορινθιακές αποικίες δηλ. την Αμβρακία, την Απολλωνία, την Κέρκυρα και τις Συρακούσες, ήταν η Άρτεμις, όπως βεβαιώνουν οι φιλολογικές πηγές και τα αρχαιολογικά δεδομένα.

Οι Συρακούσες σύμφωνα με τον Πίνδαρο (Νεμ. Ι.3) αποκαλούνταν “δέμνιον Ἀρτέμιδος”, ενώ ο Κικέρων (Verp. IV.53.118) αναφέρει σημαντικά ιερά της Άρτεμις και της Αθηνάς στην Ορτυγία. Ο Πίνδαρος εξάλλου σε ωδή του (Πυθ. 2.7) κάνει μνεία για “ἔδος Ποταμίας Ἀρτέμιδος” και ο Λίβιος (25.23) αναφέρει εορτή προς τιμή της θεάς⁵.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα πολλά λατρευτικά επίθετα που σύμφωνα με τις πηγές συνοδεύουν την Άρτεμη στις Συρακούσες⁶. Η θεά λατρευόταν και ως Αγροτέρα: “Οὕτω δὲ παρὰ Συρακοσίοις καὶ Ἀθηναίοις τιμᾶται.”. Με το ίδιο επίθετο η θεά τιμώνταν στην Αμβρακία, όπως μαρτυρείται από τις φιλολογικές πηγές (Αντων. Λιβ. IV.1.2.5) και τα αρχαι-

1. Για τη λατρεία της Αθηνάς στις κορινθιακές αποικίες της Ηπείρου και της Αιτωλο-ακαρνανίας Τζουβάρα, *Η λατρεία*, σ.6κε., της ίδιας, «Κορινθιακές επιδράσεις», σ. 105.

2. Για την ίδρυση της Καμαρίνας Bérard, *Colonisation*, σ.133, 291, Dunbabin, *Western Greeks*, σ. 104κε με αναφορά στις φιλολογικές μαρτυρίες βλ. και Westermarck-Jenkins, «Coinage of Kamarina», σ.11κε.

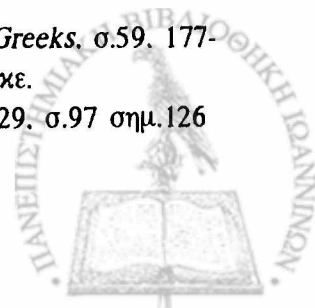
3. Για το ναό P.Orsi, *MontAnt.* 1899, σ.231-218 βλ. και Boardman, *Greeks Overseas*, σ.186, Malkin, «Religion and Colonization», σ.178 και Westermarck-Jenkins, «Coinage of Kamarina», σ.11κε και για τα πρώιμα ευρήματα στο χώρο του τεμένους W.Fuchs, «Archäologische Forschungen und Funde in Sizilien von 1955 bis 1964», AA 1964, σ.670.

4. Για τις σχετικές αναφορές Westermarck-Jenkins, «Coinage of Kamarina», σ.107 σημ.7-8 και για τα νομίσματα σ.16κε.

5. Για τη λατρεία της Άρτεμις στις Συρακούσες Dunbabin, *Western Greeks*, σ.59, 177-178, 282, Er. Simon, *Die Götter der Griechen*, München 1969 σ.155, 172κε.

6. Σχετικά E.Boehringen, *Die Münzen von Syrakus*, Berlin/Leipzig 1929, σ.97 σημ.126

7. Σχολ. Townl. Φ 471.

ολογικά ευρήματα¹. Σύμφωνα με το χωρίο του Αντωνίνου Λιβεράλι η Άρτεμις διεκδικούσε την κατοχή της πόλης με τον Απόλλωνα και τον Ηρακλή. Επίσης πληροφορούμαστε ότι οι Αμβρακιώτες καθιέρωσαν λατρεία στην Ηγεμόνη και την Αγροτέρα και αφιέρωσαν χάλκινο σύμπλεγμα της θεάς με λείαινα. Πρόκειται πιθανόν για αιτιολογικό μύθο, που οφείλεται στην ύπαρξη του αγάλματος της Αγροτέρας και της λείαινας στην Αμβρακία. Το αγαλματίδιο, που είναι εκτεθειμένο στην Αρχαιολογική Συλλογή Άρτας, αποδίδει τον αγαλματικό τύπο της Αγροτέρας και χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια².

Με το ίδιο λατρευτικό επίθετο η Άρτεμις τιμήθηκε και στην Κόρινθο (Παυσ.2.2.6) παράλληλα με την Εφεσία και τον Διόνυσο, όπως εύστοχα σημειώνει ο Will³. Με τη λατρεία της θεάς επίσης συνδέσαμε χάλκινο αγαλμάτιο από την Κόρινθο, το οποίο αποδίδει τον αγαλματικό τύπο της Αγροτέρας⁴.

Ανάλογη λατρεία είχε η θεά και στην Απολλωνία, όπου η λατρεία της Αγροτέρας μαρτυρείται επιγραφικά. Πρόκειται για αναθηματική επιγραφή στην Άρτεμη Αργοτέρα, χαραγμένη σε ανάγλυφο με παράσταση της θεάς⁵. Από τα υπόλοιπα ευρήματα που συνδέονται με τη λατρεία της Αγροτέρας ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει αγαλμάτιο που αποδίδει τον τύπο της Αγροτέρας και έχει στενή ομοιότητα με τα αντίστοιχα της Κορίνθου και της Αμβρακίας, καθώς και ναός του βου αι. π.Χ., ο οποίος κατά την επικρατέστερη άποψη αποδόθηκε στην Άρτεμη⁶.

Παρεμφερής λατρεία, όπως προκύπτει από τα αρχαιολογικά ευρήματα και κυρίως από πήλινα ειδώλια της Άρτεμης, απαντά και σε άλλες κορινθιακές αποικίες, δηλ. στην Κέρκυρα, όπου οι άποικοι ίδρυσαν μνη-

1. Για τη λατρεία της Αγροτέρας στην Αμβρακία: Τζουβάρα, *Η λατρεία*, σ. 18κε, της ίδιας, «Κορινθιακές επιδράσεις», σ.108κε.

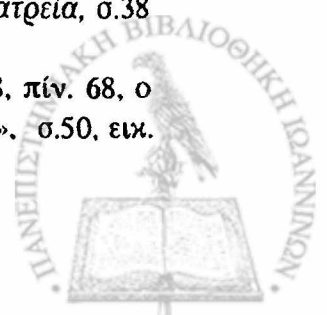
2. Για το αγαλματίδιο: Τζουβάρα, *Η λατρεία*, σ. 27-28, εικ. 11α-β.

3. E. Will. *Korinthiaka*. ό.π., σ.212-216, 222-223.

4. Το αγαλμάτιο δημοσίευσε ο F. Johnson στο *Corinth IX* (1931), σ.37-38. Για το συσχέτισμό με το αγαλμάτιο της Συλλογής Άρτας: Τζουβάρα, *Η λατρεία*, σ.27.

5. J.Schmidt, «Aus Constantinopel und Kleinasien», *AM* 6(1881), σ.136 αρ. 5, F.Blass, *SGDI* 322 αρ.1, L. Robert, *Hellenica IX* (1950), σ.72 σημ.2 και Τζουβάρα, *Η λατρεία*, σ.38 και σημ.278.

6. Για το ναό: M.Korkuti, *Shqipëria Arkeologjike*, Tirane 1971, σ.13 αρ.68, πίν. 68, ο οποίος τον χρονολογεί στο 3ο αι. π.Χ. Πρβλ. P.Franke, «Albanien im Altertum», σ.50, εικ. 100.

μειακό ναό στη θεά, από τις αρχές του 6ου αι. π.Χ.¹ και σε περιοχές που δέχτηκαν την κορινθιακή επίδραση δηλ. στο Θέρμο και την Καλυδώνα.

Η θεά συλλατρεύτηκε στο Θέρμο και την Καλυδώνα με τον Απόλλωνα, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τα ιερά τα αφιερωμένα στην Άρτεμη: και συγκεκριμένα στο Θέρμο κοντά στο ναό του Λυσείου Απόλλωνα υπήρχε τέμενος της Άρτεμης, που χρονολογείται στον 6ο αι. π.Χ.². Ο ίδιος λατρευτικός συσχετισμός διαπιστώνεται και για την Καλυδώνα, όπου οι δύο θεοί Άρτεμις και Απόλλων λατρεύτηκαν από κοινού με τον Διόνυσο σε δύο ναούς από τις αρχές του 6ου αι. π.Χ.³. Την κυριότητα του ιερού πιστοποιεί και χάλκινη ενεπίγραφη πλάκα του πρώιμου 4ου αι. π.Χ. στην οποία αναγράφεται “ὁ δὲ πίναξ ἱερός ἔστω τας Ἀρτέμιδος”, καθώς και τα πολυάριθμα ειδώλια στον τύπο της αρχαϊκής κόρης με τόξο και νεβρό⁴.

Ανάλογοι τύποι ειδωλίων βρέθηκαν στην Κόρινθο (εικ. 6) και στις κορινθιακές αποικίες Αμβρακία, Κέρκυρα, Ωρικό⁶ (εικ. 7) και Συρακούσες. Η θέση από όπου προέρχονται τα ειδώλια στις Συρακούσες, γνωστή ως

1. Για το ναό και το γλυπτό διάκοσμό του: G.Rodenwaldt, *Altdorische Bildwerke in Korfu*, Berlin 1938, σ.14κε., Ch. Christou, *Potnia Theron*, Thessaloniki 1968, σ. 138-139, E.Simon, *Die Götter der Griechen*, ό.π., σ.170 και Γ. Δοντά, *Οδηγός Αρχαιολογικού Μουσείου Κερκύρας*, Αθήνα 1970, σ.33κε.

2. Για τα ιερά: Κ. Ρωμαίου, *ΑΔελτ.* 1(1915), Παράρτ. σ.47, του ίδιου, «Αρχαίον ιερόν παρά τον Ταξιάρχην της Αιτωλίας», *ΑΔελτ.* 19(1926), σ.32κε. C.V.Borrelli «Thetmos», *EAA VII*, σ.827 και Τζουβάρα, «Κορινθιακές λατρείες», σ.149-161.

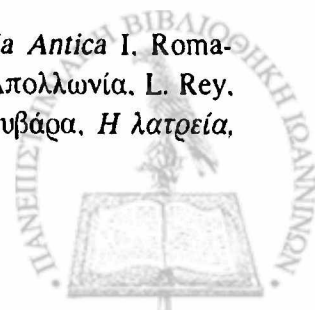
3. Για τους ναούς: Κ. Ρωμαίου, «Αι ελληνοδανικά Ανασκαφαί της Καλυδώνας», *ΑΔελτ.* 10(1926), Παράρτ. σ.39κε.

4. E. Dyggve-Fr.Poulsen, *Das Laphrion*, Kobenhavn 1948, σ.335κε.

5. Για τα ειδώλια E.Dyggve-Fr.Poulsen, *Das Laphrion*, ό.π., σ.343 εικ.310 βλ. σχετικά και Τζουβάρα, «Κορινθιακές λατρείες», σ.154 και πίν. 25β, 26α-β.

6. Για τα κορινθιακού τύπου ειδώλια που εικονίζουν την Άρτεμη: A.N.Stillwell, «The Potters' Quarter», *Corinth XV,II* Princeton, New Jersey 1952, σ.88, 90-91 και αρ.92 πίν. 16X12-15, Gl. Davidson, «The Minor Objects», *Corinth XII*, Princeton-New Jersey 1952, σ.12, 30, πίν.6 αρ.92, R.A.Higgins, *Greek Terracottas*, London 1967, σ.82 και για τα κερκυραϊκά H.Lechat, «Terres cuites de Corcyre», *BCH* 15(1891), σ.1κε., R.A.Higgins, *Catalogue of the Terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities*, British Museum, London 1954, σ. 295.

Για ανάλογους τύπους ειδωλίων από το Ωρικό: L. Ugolini, *Albania Antica I*, Roma-Milano 1927, σ.94-95 αρ.68 και Hammond, *Epirus*, σ.130 και από την Απολλωνία, L. Rey, *Albania I*, 1925, σ.20 εικ.20D. Για τους λατρευτικούς συσχετισμούς Τζουβάρα, *Η λατρεία*, σ.22-23.

Αρτεμίσιο, επιτρέπει τη σύνδεση με τη λατρεία της Άρτεμης¹ (εικ. 8).

Οι φιλολογικές πηγές εξάλλου επιβεβαιώνουν την αρχαιότητα και την ιδιαίτερη σημασία της λατρείας της Άρτεμης στις Συρακούσες και την συνδέουν με την Αρέθουσα στην Ορτυγία, όπου πρωτοεγκαταστάθηκαν οι άποικοι. Σύμφωνα μάλιστα με τον Διόδωρο (5.31) οι Νύμφες χάρισαν στην Άρτεμη μεγίστη πηγή την Αρέθουσα και άγαλμα της θεάς υπήρχε στην Αρέθουσα "ίδρυσται γάρ ἄγαλμα Ἀρτέμιδος ἐπὶ τῇ Ἀρεθούσῃ" σύμφωνα με τον Σχολιαστή του Πινδάρου (Πυθ. 2.129)².

Επίσης τα αρχαιότερα νομίσματα των Συρακουσών (530-510) π.Χ. απεικονίζουν την κεφαλή της Άρτεμης-Αρέθουσας στον οπισθότυπο, ενώ τον εμπροσθότυπο κοσμεῖ τέθριππο και επιγραφή ΣΥΡΑΚΟΣΙΩΝ³ (εικ. 9α-β). Άρτεμης-Αρέθουσα και Άρτεμης Σώτειρα απαντούν σε πολλές νομισματικές κοπές των Συρακουσών πράγμα που δηλώνει τη σπουδαιότητα της λατρείας⁴.

Από τους λατρευτικούς συσχετισμούς αναφορικά με τη λατρεία της Άρτεμης στις κορινθιακές αποικίες γίνεται φανερό η σπουδαιότητα και η αρχαιότητα της λατρείας με αποτέλεσμα η θεά να έχει υπερκεράσει τη λατρεία του Απόλλωνα. Η πιθανότερη ερμηνεία πρέπει να αποδοθεί στις σχέσεις που είχαν οι άποικοι με το καθεστώς της Κορίνθου, αφού είναι γνωστό ότι ο Απόλλων ήταν προστάτης των τυράννων και ο ναός του θεού στην Κόρινθο κατά μία άποψη ιδρύθηκε την εποχή του Κυψέλου⁵.

Με βάση την επιχειρηματολογία αυτή προκύπτει ότι η λατρεία της Άρτεμης στις προτυραννικές αποικίες Κέρκυρα και Συρακούσες ήταν αρ-

1. P.Orsi. Sicilia. «Siracusa-Nuova. Artemision a Scala Greca». *Notizie degli Scavi di Antichità*, Roma 1900, σ.353 κε και σ. 366κε και για τα ειδώλια των Συρακουσών NSC 1900, σ. 373 αρ.25, εικ. 25, σ. 375 αρ.26 και σ.382 και NSC 1915, σ.192-193. Βλ. και Dunbabin. *Western Greeks*, σ.178.

2. Βλ. E.Boehring, *Die Münzen von Syrakus*, Berlin /Leipzig 1929, σ. 97κε.

3. Franke-Hirmer. *Monnaie Grecque*, σ.45κε και Förschner, «Münzen der Griechen», σ.167-175, C.M. Kraay, *ό.π.*, σ. 204κε, και E.Simon, *Die Götter der Griechen* *ό.π.*, σ. 172κε, εικ. 156.

4. Poole, «Sicily», σ.98κε.SNGCop αρ.614κε, Brett, *Catalogue*, σ. 47κε, και Förschner, «Münzen der Griechen», σ.123κε. Πρβλ. E.Boehringen, *ό.π.* σ.101, ο οποίος σημειώνει ότι η Αρέθουσα αποχωρίστηκε από την Άρτεμη και οι νεότεροι νομισματικοί τύποι φέρουν μόνο την κεφαλή της Αρέθουσας και όχι εκείνη της Αρέθουσας-Άρτεμης.

5. Για το ναό στην Κόρινθο και τη σύνδεσή του με τον Κύψελο Salmon, *Wealthy Corinth*, σ.219.

χαιότερη από εκείνη του Απόλλωνα. Κατά παρόμοιο τρόπο η Άρτεμις συνδέεται με τον ιδρυτικό μύθο σε πολλές κορινθιακές αποικίες, όπως την Αμβρακία για την οποία αναφέρει ο Αθανάδας (Αντων. Λιβερ. IV.6.7.)¹.

Το χωρίο όμως του Αθανάδα αποδίδει την ίδρυση της Αμβρακίας και στον Ηρακλή, έναν κατεξοχή κορίνθιο ήρωα². Τα αρχαιολογικά ευρήματα επίσης από την Αμβρακία τα σχετικά με τη λατρεία του Ηρακλή επιβεβαιώνουν την αρχαία γραμματεία. Ο Ηρακλής απεικονίζεται στις πρώτες ασημένιες κοπές της πόλης με την Αθηνά Χαλινίτιδα³.

Παρόμοια λατρεία είχε ο Ηρακλής και στην Επίδαμνο, στην οποία οικιστής ήταν ο Φάλιος, απόγονος του Ηρακλή, όπως αναφέρει ο Θουκυδίδης (1.24.12), ενώ ο Αππιανός (Ρωμαϊκών Εμφυλίων 2.39) θεωρεί οικιστή τον ίδιο τον Ηρακλή⁴.

Ο Ηρακλής ομοίως συνδέεται με τον ιδρυτικό μύθο των Συρακουσών, όπως προκύπτει από το Παριανό Χρονικό⁵. Προς τιμή του ήρωα στις Συρακούσες ιδρύθηκε ναός και κόπηκαν νομίσματα με την παράσταση του Ηρακλή. Πρόκειται για τα χρυσά τετράδραχμα των ετών 413-387 π.Χ., στα οποία ο ήρωας απεικονίζεται μαζί με τις κύριες θεότητες της πόλης, την Άρτεμη-Αρέθουσα⁶. Σε άλλες κοπές των Συρακουσών, όπως

1. Σχετικά Τζουβάρα, *Η λατρεία*, σ.18κε.

2. Για τη λατρεία του Ηρακλή στην Κόρινθο και τη σύνδεσή του με τον ιδρυτικό της μύθο Πανσ. 2.4.3. Σχολ. Πινδ. Ολυμπ. 13.17c. Satyrus (P. Oxy 2465, fr. 3.II. 12-20) και Salmon, *Wealthy Corinth*, σ.38-39 με την παλαιότερη βιβλιογραφία και σ.55.

Ενδεικτικό είναι επίσης για την αρχαιότητα της λατρείας του Ηρακλή στην Κόρινθο, το χωρίο του Παισανία 2.4.4-5, στο οποίο γίνεται λόγος για ξόανο του ήρωα, έργο του Δαιδάλου. Σχετικά και R.Lisle, *ό.π.*, σ.85 και σημ.263 και σ.115.

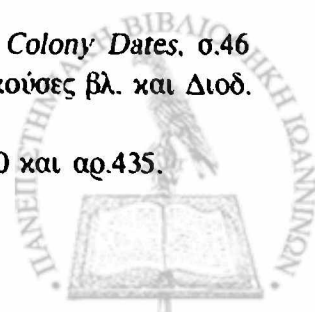
3. Για τα νομίσματα Head, «Corinth», σ.107 αρ.34 και πίν. 28αρ. 13. Βλ. και O. Ravel, «The Colts of Ambracia», *NNM* 37, New York 1928, σ.20, 23, πίν.II. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης χάλκινο σύμπλεγμα του Ηρακλή και των εννέα Μουσίων, το οποίο σύμφωνα με τον Πολύβιο (21.19.9), ο ύπατος M.Fulvius Nobilior μετέφερε στη Ρώμη το 189π.Χ. μαζί με πολυάριθμα έργα τέχνης.

4. Σχετικά Hammond, *Epirus*, σ.425κε και Salmon, *Wealthy Corinth*, σ.211κε.

Στους ασημένιους στατήρες της Επίδαμνου, του 4ου αι. π.Χ. απεικονίζεται το ρόπαλο, σύμβολο του Ηρακλή, κοντά στην κεφαλή της Αθηνάς Χαλινίτιδας: Για τους στατήρες Head, «Corinth», σ.101 αρ.6 και σ.26.

5. Βλ. Dunbabin, *Western Greeks*, σ.443 σημ. 2.3. Miller, *Sicilian Colony Dates*, σ.46 και Zuntz, *Persephone*, σ.72. Για τη σύνδεση του Ηρακλή με τις Συρακούσες βλ. και Διοδ. 5.4.2.

6. Για τα νομίσματα και το ναό του Ηρακλή Brett *Catalogue*, σ.60 και αρ.435.

στα χρυσά δεκάδραχμα του τέλους του 5ου αι. π.Χ., ο Ηρακλής κατέχει τον εμπροσθότυπο μαζί με το μονογράφημα ΣΥ. Για τα νομίσματα αυτά διατυπώθηκε η γνώμη ότι κόπηκαν για να τιμήσουν τον ήρωα, επειδή βοήθησε την πόλη κατά την πολιορκία της από τους Αθηναίους το 413 π.Χ.¹.

Από τις Συρακούσες η λατρεία του Ηρακλή μεταφέρθηκε και στην Καμαρίνα, όπως επιτρέπουν να υποθέσουμε τα αρχαιολογικά ευρήματα, τα οποία περιορίζονται κυρίως στα νομίσματα και στην πιθανή ύπαρξη ναού προς τιμή του ήρωα².

Μία άλλη λατρεία της οποίας η προέλευση πρέπει να αποδοθεί στην Κόρινθο είναι εκείνη του Διονύσου. Ο θεός λατρεύτηκε στις Συρακούσες³ και στις κορινθιακές αποικίες της βορειοδυτικής Ελλάδας⁴. Στις δύο μάλιστα προτυραννικές αποικίες της Κορίνθου, την Κέρκυρα και τις Συρακούσες, η λατρεία του Διονύσου υπήρξε σημαντική και όπως παρατηρεί ο Lisle⁵ μεταφέρθηκε από τους Κορίνθιους⁶. Στην Κέρκυρα υπήρχε ιερό του Διονύσου (Θουκ. 3.81.5) και προς τιμή του θεού τελούνταν εορτές⁷.

1. Brett, *Catalogue*, σ.60 και αρ. 437-439. Για τα νομίσματα βλ. και SNG, Sicily αρ.683-684.

2. Westermarck-Jenkins, «Coinage of Kamarina», σ.43 και σ.57, σημ.148.

3. Σχετικά R. Lisle, *The Cults of Corinth* ό.π. σ. 57 και σημ. 148.

4. Για τη λατρεία του Διονύσου στην Καλυδώνια, περιοχή που δέχτηκε την κορινθιακή επίδραση βλ. Πaus. 7.21.1. Σχετικά E. Dygve-Fr. Poulsen, *Das Laphrion*, Kobenhavn 1948, σ.297κε και 340κε., B.Bergquist, *The Archaic Greek Temenos*, Lund 1967, σ.36-38. Er. Simon, *Die Götter der Griechen*, ό.π. σ.165 και Τζουβάρα, «Κορινθιακές λατρείες», σ.355 με τους ανάλογους λατρευτικούς συσχετισμούς.

5. R.Lisle, *The Cults of Corinth*, ό.π., σ. 57 και σημ.148.

6. Για τη λατρεία του Διονύσου στην Κόρινθο E. Will, *Korinthiaka*, ό.π., σ. 212-213, 216κε., R. Lisle, ό.π., σ. 4, σημ. 7 και σ.16, 56, 59 σημ. 139, 146 και σ.111. Βλ. και Ch. K. Williams, II, *Pre-Roman Cults in the area of the forum of ancient Corinth*, Pennsylvania 1978, σ.26κε., Salmon, *Wealthy Corinth*, σ.201-202. Βλ. και L.Farnell, *The Cults of the Greek States* V, Oxford 1909, σ.92.

7. Για τη λατρεία του Διονύσου στην Κέρκυρα IG IX Fasc. 1 αρ.694, 17 και M. Nilsson, *Griechische Feste von Religiöser Bedeutung*, Lund 1906, σ.304.

Για τα νομίσματα με παράσταση του θεού Gardner, «Thessaly to Aetolia», σ.133-135, 139-140, 142, 159. R.Evelpidis, SNG «Grèce, Deuxième Partie, Macédoine-Thessale-Illyrie-Épire-Corcyre», Louvain 1975, σ.LI-LII.

Για άλλα αρχαιολογικά ευρήματα σχετικά με τη λατρεία του Διονύσου: A. Χωρέμη, «Αρχαϊκόν αέτωμα εκ Κερκύρας», AAA 1976, σ. 183-189, του ίδιου, «Αρχαϊκό Αέτωμα από το Φιγαρέτο Κερκύρας», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 23, Δ' Πανιώνιο Συνέδριο, Πρακτικά Α', Κέρκυρα 1980, σ.394-404 και Αλκ. Σπετσιέρη-Χωρέμη, *Αρχαία Κέρκυρα*, Αθήνα 1991, σ.23-25.

ενώ στις Συρακούσες σύμφωνα με τον Ησύχιο¹ αναφέρονται “Διονυσοφόροι”.

Σε κορινθιακή ωσαύτως επίδραση αποδώσαμε τη λατρεία της Εστίας στις κορινθιακές αποικίες της Ηπείρου² και την συνδέσαμε με το θεσμό των Πρυτάνεων. Είναι γνωστό άλλωστε ότι η Κόρινθος από τον 8ο αι. π.Χ., την εποχή των Βακχιαδών, καθιέρωσε το θεσμό των ενιαύσιων Πρυτάνεων³ που υιοθέτησαν και οι αποικίες της Κέρκυρα⁴, Συρακούσες⁵, Απολλωνία⁶, Επίδαμνος⁷, Ανακτόριο και Θύρρειο⁸.

Στις Συρακούσες μάλιστα σύμφωνα με επιγραφική μαρτυρία υπήρχε λατρεία της Εστίας των Συρακουσίων και του Δία Ολυμπίου⁹. Ωστόσο το χωρίο του Πλινίου (HN 34.7.16), το οποίο επικαλούνται ορισμένοι ερευνητές¹⁰ για να αποδείξουν ότι υπήρχε ναός της Εστίας στις Συρακούσες, αναφέρεται σε ναό της θεάς στη Ρώμη, η οροφή του οποίου ήταν επενδεδυμένη με μέταλλο από τις Συρακούσες¹¹.

Παρεμφερή λατρεία έχει η Εστία και στην κορινθιακή αποικία Αμβρακία, όπως επιτρέπουν να συμπεράνουμε οι ενεπίγραφες στήλες, που βρέθηκαν στην πόλη και τις οποίες ανέθεσαν στρατηγοί στην Εστία, τον Δία και την Αφροδίτη¹². Με τη λατρεία της Εστίας στην Αμβρακία πρέπει να συνδέσουμε δημόσιο οικοδόμημα, το οποίο έφεραν στο φως οι πρόσφατες

1. Εκδ. Latte, λ.Διονυσοφόροι. Σχετικά και R. Lisle, *ό.π.*, σ.57 και σημ.148.

2. Για τη λατρεία της Εστίας στην Ήπειρο: Τζουβάρα, *Η λατρεία*, σ.85-87, της ίδιας, «Κορινθιακές επιδράσεις», σ.115-116.

3. Σχετικά E. Will, *ό.π.*, σ. 260κε. 295.

4. Β. Καλλιπολίτη, «Ανασκαφή εν Παλαιόπολει της Κερκύρας», *Πρακτ.* 1955, σ.189-190. 1959, σ.115-118. Βλ. και Π. Καλλιγά, *ΑΑΑ* III, 2, 1970, σ.285-287.

5. *IG*, XIV, αρ. 7, σ.5. Βλ. και Τζουβάρα, *Η λατρεία*, σ.187 σημ.582 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

6. E. Womann-Wedeking, *AA* 57(1942), στ. 371, εικ. 43, J.L.Robert, *REG* 57(1944), σ.213, αρ.119 b.

7. L. Robert, *Hellenica* 10(1955), σ.289 σημ7.

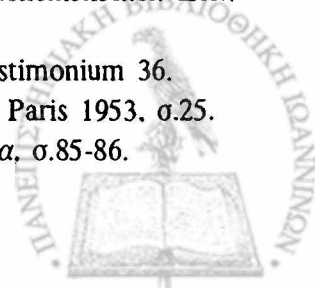
8. *IG* IX, 1(Dittenberger), αρ. 518, σ.126.*IG*2 IX, 1.II (Klaffenbach), σ. 4 αρ.212 του 4ου-3ου αι.π.Χ., σ.12-13, αρ.247 του 2ου αι. π.Χ.

9. Για την επιγραφή *IG* XIV, αρ.7, σ.5 (G.Kaibel) Βλ. και *RE* VIII, 1 λ. Hestia. (Süss), στ.1300 και F.W. Hamdorf, *Griechische Kultpersonifikationen der Vorhellenistischen Zeit*, Mainz 1964, σ.6, Testimonium 36.

10. Βλ. *RE* VIII, 1 (Süss), στ.1288 και F.W. Hamdorf, *ό.π.*, σ. 6, Testimonium 36.

11. H. Le Bonniec, «Pline L' Ancien», *Histoire Naturelle*, XXXIV, Paris 1953, σ.25.

12. Για τη λατρεία της Εστίας στην Αμβρακία Τζουβάρα, *Η λατρεία*, σ.85-86.

ανασκαφικές έρευνες στην Άρτα και ταυτίστηκε με πιθανότητα με το Πρυτανείο της πόλης¹.

Σε κορινθιακή επίδραση επιβάλλεται να αποδώσουμε επίσης και τη λατρεία των Νυμφών στη Μ.Ελλάδα και τη Σικελία και να αναζητήσουμε τους λατρευτικούς συσχετισμούς με εκείνη των άλλων κορινθιακών αποικιών της Ηπείρου.

Στις Συρακούσες τιμούσαν τις Νύμφες με χορό, όπως μαρτυρεί χωρίο του Αθήναιου 6.250 Α: «ἔθους ὄντος κατὰ Σικελίαν θυσίας ποιεῖσθαι κατὰ τὰς οἰκίας ταῖς Νύμφαις καὶ περὶ τὰ ἀγάλματα παννουχίζειν μεθυσκομένους ὀρχεῖσθαι τε περὶ τὰς θεάς²».

Με ανάλογο τρόπο οι Νύμφες λατρεύτηκαν και στη Μ. Ελλάδα, όπως προκύπτει από τα πήλινα ειδώλια του β' μισού του βου αι. π.Χ. που βρέθηκαν στην Ποσειδωνία και απεικονίζουν κύκλιο χορό με αυλητή στο κέντρο³ (εικ. 10).

Εξάλλου ομάδα κύκλιου χορού με αυλητή στο κέντρο βρέθηκε στην Κόρινθο (εικ.11) και τις κορινθιακές αποικίες Κέρκυρα, Λευκάδα, Απολλωνία (εικ. 12) και Αμβρακία, η οποία συνδέεται με αντίστοιχη λατρεία των Νυμφών στις περιοχές αυτές⁴.

Μία άλλη όμως κατεξοχήν κορινθιακή λατρεία, εκείνη της Αφροδίτης⁵ δεν απαντά στις Συρακούσες⁶, αλλά στις Άκρες⁷, αποικία των Συρακου-

1. Για τις τελευταίες ανασκαφικές έρευνες στην Άρτα, οι οποίες έφεραν στο φως δημόσιο οικοδόμημα με εστία και τις αναθηματικές στήλες Π. Καρατζένη, *ΑΔελτ.* 41(1986), *Χρον.* σ.113, της ίδιας *ΑΔελτ.* 42(1987), σ. 315-317, H.W. Catling, *AR* 1986-87, σ.28. Βλ. και Τζουβάρα, «Αμβρακία», σ. 183.

2. Για τη λατρεία των Νυμφών στις Συρακούσες Nilsson, «*GGrRI*³», σ.250 και *BCH Suppl.* IV, σ.379 και σημ.41.

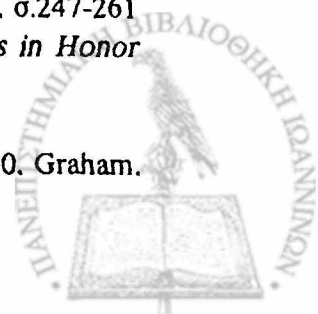
3. Για τα ειδώλια L.V.Matt-U.Zanotti Bianco, *Magna Graecia*, New York 1962, σ. 47, εικ. 28

4. Για τον τεχνοτροπικό συσχετισμό ειδωλίων αυτής της ομάδας βλ. Τζουβάρα, «Λατρεία Νυμφών», σ. 32κε.

5. Για τη λατρεία της Αφροδίτης στην Κόρινθο O'Neill, *Ancient Corinth. I. from the earliest times to 404 B.C.*, Baltimore 1930, σ.89κε, 99 κε., Dunbabin, *Western Greeks*, σ.177, E.Will, *ό.π.* σ.212, 223κε, 292, 309, 336, R. Lisle, *ό.π.*, σ.19, 31, 100, 129 σημ.29, Ν. Παπαχατζή, *Πανσανίου Ελλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά-Λακωνικά*, Αθήνα 1976, σ.49-50, 84-85 Η. Conzelmann, *Korinth und die Mädchen der Aphrodite*, *NAWG* 1967, σ.247-261 και Ch.K. Williams, II, «Corinth and the Cult of Aphrodite», *Corinthiaca. Studies in Honor of Darell Amyx*, Columbia 1986, σ.12-24.

6. Σχετικά Dunbabin, *Western Greeks*, σ.177.

7. Για τις Άκρες Dunbabin, *Western Greeks*, σ.56-57, 97, 99-100, 177, 447-450, Graham.

σών. Στις Άκρες σύμφωνα με τις επιγραφικές μαρτυρίες¹ υπήρχε κοινό ιερατείο με την Ήρα, μία από τις κύριες κορινθιακές λατρείες και ναός του 6ου αι. π.Χ., αφιερωμένος στην Αφροδίτη².

Παράλληλα ο μεγάλος αριθμός πήλινων ειδωλίων του 5ου αι. π.Χ., κορινθιακού τύπου, τα οποία κατά μία άποψη απεικονίζουν την Αφροδίτη συνηγορεί για τη λατρεία της θεάς στη Σικελία και μάλιστα σε περιοχές με κορινθιακή επίδραση, όπως οι Άκρες και τα Μέγαρα Υβλαία³ (εικ. 13).

Στη λατρεία της Αφροδίτης επίσης αποδόθηκαν παρεμφερείς τύποι ειδωλίων που βρέθηκαν στην Αμβρακία⁴, (εικ. 14) την Απολλωνία⁵ και την Κόρινθο⁶ (εικ. 15).

Ενδιαφέρουσα εξάλλου είναι η διαπίστωση ότι δεν μπορούμε να προβούμε σε λατρευτικούς συσχετισμούς αναφορικά με τις κύριες κορινθιακές θεότητες Ήρα, Δήμητρα, Ποσειδώνα και Δία Ολύμπιο⁷, επειδή οι θεοί αυτοί δεν λατρεύτηκαν στην Ήπειρο. Ο βασικότερος λόγος είναι ότι στην Ήπειρο επικρατούσε η λατρεία του Δωδωναίου Δία και της Διώνης με κέντρο τη Δωδώνη και εκείνη της Περσεφόνης και του Άδη στο Νεκρο-

Colony, σ.92, 112, 210, L. Bernabò Brea, *Akraí*, Catania 1956, σ.127κε. Boardman, *Greeks Overseas*, σ.185, Miller, *Sicilian Colony Dates*, σ.6, 35, 47, 81, 220 και Malkin, «Religion and Colonization», σ. 164κε και 177-178.

1. Για τις επιγραφές IG XIV 208. Βλ. και Dunbabin, *Western Greeks*, σ.177 και σημ 5. L. Bernabò Brea, *Akraí*, ό.π., σ.127κε., Boardman, *Greeks Overseas*, σ.185.

2. Για το ναό L. Bernabò Brea, ό.π., σ.157-158, του ίδιου. II «Tempio di Afrodite di Akraí (Introduction de G Voza)», *Recherches sur les cultes Grecs et l'occident*, 3, *Cahiers du Centre Jean Bérard*, X, Naples 1986.

3. Για τα ειδώλια από τα Μέγαρα Υβλαία Zuntz, *Persephone*, σ.177, πίν. 24c και για την απόδοση του τύπου αυτού των ειδωλίων στην Αφροδίτη βλ. Τζουβάρα, *Η λατρεία*, σ.48 και σημ.324-325 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

4. Σχετικά Τζουβάρα, *Η λατρεία*, σ.47-48 και σημ. 317.

5. L.Rey, *Albania* 5(1935), σ.56, πίν. 28αρ. 6.

6. Για πήλινα ειδώλια από την Κόρινθο A.Stillwell, «The Potters' Quarter», *Corinth* XV,II, σ.86, 91 σημ.18, πίν. 15X18 και R.Higgins, *Catalogue of the terracottas in the Department of Greek and Roman Antiquities*, British Museum, London 1954, σ.246 και για το μήλο ως σύμβολο της Αφροδίτης Ch. Chairmont, *Das Parisurteil in der antiken Kunst*, Zürich 1951, σ.102-106.

7. Για τη λατρεία των θεοτήτων αυτών στην Κόρινθο Salmon, *Wealthy Corinth*, σ. 3-5, 36-37, 94-95, 109-111 (Ήρα), σ.6, 39, 201, 403 (Δήμητρα και Κόρη), σ.3-5, 35-37, 60-62, 339-340 (Ποσειδών), σ. 38-39, 78-79, 180-181, 342-334 (Ζευς Ολύμπιος) και τη λατρεία τους στις κορινθιακές αποικίες της Σικελίας και κυρίως στις Συρακούσες Dunbabin, *Western Greeks*, σ. 177κε., Zuntz, *Persephone*, σ.70κε. Ο Γέλων, όπως παραδίδει ο Διόδωρος

μαντείο του Αχέροντα, λατρείες που επισκίασαν τις αντίστοιχες Πανελληνίες¹.

Στο σημείο αυτό όμως είναι αναγκαίο να αναφέρουμε τη συγγένεια που ο Pugliese Carattelli υπογράμμισε μεταξύ Ηπείρου και ΝΑ Ιταλίας και επεσήμανε, όπως και άλλοι ερευνητές τη σχέση των Χαόνων της Ηπείρου με τους Χώνες της Οινωτριάς².

Είναι ενδιαφέρον εξάλλου ότι τα Ηπειρωτικά τοπωνύμια, Πανδοσία, Αχέρων, Αχερουσία, Αχερουντία υπάρχουν και στη νότια Ιταλία και μάλιστα σε σχέση με χθόνια λατρεία και με Νεκρομαντείο, το οποίο σύμφωνα με τις πηγές επισκέφθηκε ο Αινείας³. Οι ανασκαφικές έρευνες έδειξαν ότι το άντρο χρονολογείται στο β' μισό του 4ου με αρχές 3ου αι. π.Χ. και παρουσιάζει στενή ομοιότητα με την υπόγεια κρύπτη του Νεκρομαντείου του Αχέροντα, το δε μαντείο ήταν σε χρήση από το β' μισό του 7ου αι. π.Χ.⁴.

Συναφείς λατρευτικοί συσχετισμοί μεταξύ Χαόνων της Ηπείρου και εκείνων της νότιας Ιταλίας παρατηρούνται επίσης στη λατρεία της Αθηνάς Πολιάδας⁵.

Ο δεύτερος λόγος στον οποίο πρέπει να αποδώσουμε λατρευτικούς

(II.26.7), αφιέρωσε ιερά στη Δήμητρα και την Κόρη μετά τη νίκη του στους Καρχηδονίους και ο Πίνδαρος (Νεμ I.13) αναφέρει ότι ο Ζευς δώρησε τη Σικελία στην Περσεφόνη.

1. Για τη λατρεία της Περσεφόνης στο Νεκρομαντείο του Αχέροντα S. Dakaris, «The Dark Palace of Hades», *Archaeology* 15(1962), σ.85-93 του ίδιου, *Αρχαιότητες Ηπείρου. Το Νεκρομαντείο του Αχέροντος. Εφύρα-Πανδοσία-Κασσώπη*, Αθήνα 1972, σ. 3κε βλ. και Τζουβάρα, *Η λατρεία*, σ.99-110.

2. Lazio, «Roma e Magna Grecia Primo del secolo quarto a.C. στο *Atti VIII conv. Stud. M.G. Taranto* 1968, Napoli 1969, σ.47-52, του ίδιου, «Presentazione» - Magna Grecia, Epiro e Macedonia», *Atti del ventiquattresimo Convegno di Studi sulla Magna Grecia*, Taranto 5-10, Ottobre 1984, Taranto 1985, σ.3-4.

Για τους Χώνες βλ. και H.Krahe, *Zeitschrift für Namenforsch* 15(1939), σ.80-81, P.G.Guzzo, «Archivio storico per la Calabria e la Lucania» 47(1980), σ. 14κε., C. De Simone, «La Posizione linguistica dell'Epiro e della Macedonia», Magna Grecia, Epiro e Macedonia, Taranto 1985, σ.70-71. S.Dakaris, «Epiro e Magna Grecia fino all'età arcaica», *ό.π.*, σ. 126-127.

3. Βεργιλίου Αινείας VI.42κε.

4. Για το άντρο M. Pagono, «Una nuova interpretazione la "Antro della Sibilla a Cuma Puteoli», *Studi di Storia antica IX-X* 1985-1986., σ.83-120.

5. Για τη λατρεία της Αθηνάς Πολιάδας στην Ήπειρο βλ. Δ. Ευαγγελίδη, *Πρακτ.* 1952, σ. 297-298, του ίδιου, «Επιγραφή Δωδώνης», *ΑΕφημ.* 1953-1954, I, σ. 99-103 και Τζουβάρα, *Η λατρεία*, σ. 12-13 και σημ. 103 με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Για τη λατρεία στη νότια Ιταλία S. Dakaris, «Epiro e Magna Grecia fino all'età arcaica», *ό.π.*, σ. 127.

συσχετισμούς ανάμεσα στην Ήπειρο, τη Μεγάλη Ελλάδα και τη Σικελία είναι η γεωγραφική τους θέση¹ και ο τρίτος η θρησκευτική πολιτική των Μολοσσών βασιλέων.

Οι πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες στο Ότραντο τεκμηριώνουν την ελληνική παρουσία στην περιοχή και τις επαφές των λαών που κατοικούν κοντά στην Αδριατική και το Ιόνιο “στο στόμα του Αδρία ή του Ιονίου”. Η ίδρυση μάλιστα της Κερκύρας, της Απολλωνίας, της Επιδάμνου, και του Τάραντα έδωσε νέες διαστάσεις στις εμπορικές επαφές των Ηπειρωτικών φύλων με τους λαούς της Νότιας Ιταλίας².

Αυτές οι σχέσεις επεκτείνονται και στον τομέα της θρησκείας και μπορούμε να συμπεράνουμε με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα για την ακτινοβολία που είχε το ιερό του Δία της Δωδώνης από την αρχαϊκή εποχή σε όλη την περιοχή της Αδριατικής.

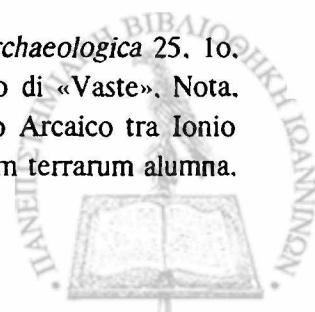
Στα αρχαιολογικά ευρήματα που επιβεβαιώνουν τις συνάψεις αυτές συγκαταλέγονται δύο χάλκινα αγαλματίδια του τύπου του Δωδωναίου Δία, το ένα που προέρχεται από την Απολλωνία και χρονολογείται στο 460 π.Χ., εικονίζει το θεό με κερανό στο υψωμένο δεξιό χέρι και πιθανόν αετό στο εκτεταμένο αριστερό³: το δεύτερο που έχει και ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη μας χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του βου αι. π.Χ., έχει ύψος 0,71εκ. και πατά σε λίθινη βάση που καταλήγει σε δωρικό κιονόκρανο. Βρέθηκε στο Μεσσαπικό Ugento⁴ και εικονίζει τον

1. Ο Πανσανίας (1.11.6) αναφέρεται στη σπουδαιότητα της θέσης της Κερκύρας για το κράτος του Πύρρου και ο Θουκυδίδης (1.44.3) εξαίρει τη θέση της “*ἄμα δὲ τῆς τε Ἰταλίας καὶ Σικελίας καλῆς ἐφαίνετο αὐτοῖς ἡ νῆσος ἐν παράπλῳ κείσθαι*”. Βλ. και A. Philippson-E. Kirsten, *Die griechischen Landschaften II*, I, σ. 202.

2. Σχετικά Fr. D'Andria, «Documenti del commercio arcaico tra Ionio ed Adriatico», *Magna Grecia. Epiro e Macedonia*, ό.π., σ.321-377, του ίδιου, «Problèmes du Commerce archaïque entre la mer Ionienne et l' Adriatique», *L' Illyrie Méridionale et l'Épire dans l'Antiquité*, Adosa 1987, σ. 35-38 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

3. Για το αγαλματίδιο *L'Arte Albanese nei Secoli. Museo Nazionale Preistorico Etnografico "Luigi Pigorini"*, Febbraio-Aprile 1985, Roma 1985, αρ. 174, *Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren*, Mainz 1988, σ. 378-379, αρ. 293 και Ch. Tzouvara-Souli, «Common Cults in Epirus and Albania», *L' Illyrie méridionale et l' Épire dans l'Antiquité II Actes du IIe Colloque international de Clermont-Ferrand (25-27 Octobre 1990)*, Paris 1993, σ.78, εικ. 17.

4. Για το αγαλματίδιο N. Degrassi, «Lo Zeus Stilito di Ugento», *Archaeologica* 25, 10, Roma 1981, σ.32, Fr. D'Andria, «Lo Zeus stilita di Ugento e il capitello di «Vaste», Nota, *Taras III*, 1-2, 1983, σ. 155-163, του ίδιου, «Documenti del Commercio Arcaico tra Ionio ed Adriatico», ό.π., σ. 373, του ίδιου, «Messapie e Peuceti», *Italia omnium terrarum alumna*.

Δία να κεραυνοβολεί, όπως προκύπτει από το υψωμένο δεξιό χέρι στο οποίο θα έφερε κεραυνό, ενώ στο αριστερό που εκτείνει προς τα εμπρός θα κρατούσε αετό. Υπάρχουν όμως διαφορετικές απόψεις ως προς τα σύμβολα που κρατούσε ο θεός· άλλοι προτείνουν άνθος ή καρπό και άλλοι κεραυνό. Η τελευταία άποψη είναι η πιθανότερη, επειδή ο κεραυνός είναι το σύμβολο που προσιδιάζει στη φύση του Δωδωναίου Δία¹ (εικ. 16α-β).

Εξάλλου με όμοιο τρόπο αποδίδεται ο θεός στα χάλκινα αγαλματίδια του α΄ μισού του 5ου αι. π.Χ. που βρέθηκαν στο ιερό της Δωδώνης και ήταν αναθήματα στο Δία (εικ. 17).

Ο θεός εικονίζεται όρθιος με υψωμένο το δεξιό χέρι να εξακοντίζει τον κεραυνό, προβάλλοντας προς την ίδια κατεύθυνση το αριστερό στο οποίο συνήθως κάθεται αετός².

Ήδη ο J. Gagé³ έχει υπογραμμίσει την επιρροή που το ιερό της Δωδώνης καλλιέργησε στους λαούς της Νότιας Ιταλίας και έχει επισημάνει λατρευτικές δοξασίες της Δωδώνης με ανάλογες Ιταλικών πόλεων. Επιπλέον είναι γνωστή η θρησκευτική πολιτική των Μολοσσών βασιλέων Αλεξάνδρου του Α΄ και του Πύρρου στα χρόνια των οποίων πρέπει να αποδώσουμε την αναβίωση της λατρείας του Δωδωναίου Δία και της Διώνης στη Μεγάλη Ελλάδα και τη Σικελία⁴. Σύμφωνα με τον Franke⁵ οι Ταραντίνιοι ζήτησαν βοήθεια από τους δύο Ηπειρώτες βασιλείς, τον Αλέξανδρο Α΄ και τον Πύρρο, επειδή τους συνέδεαν αναμνήσεις κοινής καταγωγής

Milano 1988, εικ. 652 Βλ και G.P. Caratelli, *Megale Hellas*, 1986 σ. 370 εικ. 367-368, 369 και C.C. Mattusch, *Greek Bronzes statuary from the beginnings through the fifth century B.C.*, Ithaca and London 1988, σ.65κε και εικ. 4 αρ. 16.

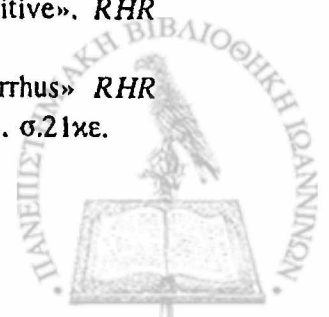
1. Σχετικά N. Degrassi, *ό.π.*, σ. 32 και τη σχέση του αετού με τον Δωδωναίο Δία A. Gartzou-Tatti, «L'Oracle de Dodone Mythe et rituel», *Kernos* 3(1990), σ.175κε. Για την παράσταση του αετού στο ιερό της Δωδώνης βλ. A. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, *Δωδώνη ΙΘ'* τ. I(1990), σ. 305-329.

2. Για τα αγαλμάτια του Δία που προέρχονται από τη Δωδώνη C. Carapanos, *Dodone et ses ruines*, Paris 1878, σ.32 αρ. 13, πίν. 12 αρ. 4, K. A. Neugebauer, *Antike Bronze-statuetten*, Berlin 1921, σ. 129 εικ. 28, J. Charbonneaux, *Les Bronzes Grecs*, Paris 1958, σ.144, πίν. XXII. I. Franke, *AME*, σ.96 σημ. 79.

3. J. Gagé, «Pyrrhus et l'influence religieuse de Dodone dans l'Italie Primitive», *RHR* 145 (1954) σ.137-167 και 146 (1956), σ. 18-50.

4. Σχετικά Willeumier, *Tarente*, σ.81κε και 99κε. Βλ. και Gagé «Pyrrhus» *RHR* 145(1954), σ.144κε, G. Gianelli, *Culti e miti della Magna Grecia*, Firenze 1924, σ.21κε.

5. *AME*, σ. 276 σημ.4.

με την Ήπειρο, οι οποίες μπορούν να αποδοθούν στην προγενέστερη εγκατάσταση Ηπειρωτικών φύλων στη Σικελία και τη νότια Ιταλία¹.

Οι Μολοσσοί εξάλλου με τις εκστρατείες του Αλεξάνδρου του Α΄ και του Πύρρου στην Ιταλία διεκδίκησαν δικαιώματα στο θρόνο της Ρώμης, λόγω της κοινής τρωικής καταγωγής τους². Ταυτόχρονα εφάρμοσαν μεγάλη θρησκευτική πολιτική³ για να πραγματοποιήσουν τα πολιτικά τους σχέδια στην Ιταλία και τη Σικελία.

Απήχηση της πολιτικής τους θεωρούνται οι νομισματικές κοπές του Αλεξάνδρου του Α΄ και του Πύρρου. Οι Μολοσσοί βασιλείς χρησιμοποίησαν στα χρυσά, στα ασημένια και στα χάλκινα νομίσματα, τα οποία έκοψαν στη Μεγάλη Ελλάδα και τη Σικελία την εποχή της εκστρατείας τους, τα σημαντικά Ηπειρωτικά σύμβολα, τον αετό και τον κεραυνό και ακόμα την ίδια τη μορφή του Δωδωναίου Δία και της γυναίκας του Διώνης⁴.

Και συγκεκριμένα οι χρυσοί στατήρες (εικ. 18α-β) που κόπηκαν στον Τάραντα⁵ προς τιμή του Αλεξάνδρου του Α΄, αντιγράφουν αντίστοιχα Ηπειρωτικά νομίσματα (εικ. 19) με την κεφαλή του Δωδωναίου Δία στον εμπροσθότυπο και κεραυνό με την επιγραφή Αλεξάνδρου του Νεοπτολέ-

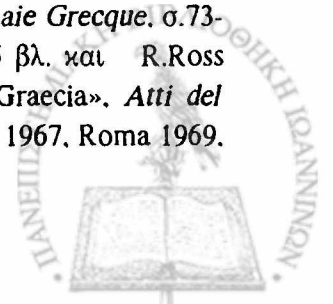
1. Για τον αποικισμό. Bérard, *Colonisation*, σ.349, 352, 359 και 442.

2. Κατά τον Πausανία (1.21.1) όταν οι πρέσβεις του Τάραντα ήρθαν να ζητήσουν τη βοήθεια του Πύρρου, αυτός θυμήθηκε την άλωση της Τροίας και αποφάσισε να επιχειρήσει την εκστρατεία ως απόγονος του Αχιλλέα εναντίον των Τρώων αποίκων, δηλ. των Ρωμαίων. Σχετικά Δάκαρη, *Μύθοι*, σ.155-156. του ίδιου. «Η ρωμαϊκή πολιτική στην Ήπειρο». *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη* (23-29 Σεπτεμβρίου 1984). Πρέβεζα 1987, σ.13.

3. Για τη θρησκευτική πολιτική του Πύρρου γενικά Δάκαρη, *Μύθοι*, σ. 130κε.

4. Για τα νομίσματα Poole, «Italy», σ.71-72, αρ.7,9,10, σ.141 αρ. 6 και Gardner, «Thessaly to Aetolia», σ. 110, αρ.1, πίν. XX, 1,2,3,4. G. F. Hill, *Historical Greek Coins*, σ.126-127. G.Gianelli, *Culti e miti della Magna Grecia*, Firenze 1924, σ.21κε, Willeumier, *Tarente*, σ.83κε, 113κε., 383κ., Brett, *Catalogue*, σ.9κε και σ. 12 αρ.82. P. Franke, «Zur Finanzpolitik des makedonischen Königs Preseus während des Krieges mit Rom 171-168 v. Chr.» *JNG* 8(1957), σ.43 και σημ. 61. Βλ. επίσης και Förschner, «Münzen der Griechen», σ. 178κε., Lévêque, *Pyrrhos*, σ. 427κε. και Franke-Hirmer, *Monnaie Grecque*, σ.72-73.

5. Evans, *N.C.* 1889, σ.85-87. M.P.Vlasto, «Alexander, son of Neoptolemus of Epirus», *NC* 1926, σ.154κε. Ch. Seltman, «Greek Coins», London 1960(1933), σ.195, πίν. XLV, αρ.13. Head, *HN*, σ.322, Cook, *Zeus* II, I, σ.763 σημ. 1, Franke-Hirmer, *Monnaie Grecque*, σ.73-74. G.K. Jenkins, *Ancient Greek Coins*, New York 1972, σ.201, εικ. 445 βλ. και R.Ross «Holloway, Alexander the Molossian and the Attic Standard in Magna Graecia», *Atti del Convegno del centro Internazionale di studi Numismatici-Napoli* 5-8 Aprile 1967, Roma 1969, *Supplemento al volume 12-14 degli "Annali"*, σ.131-140 και πίν. XI.

μου στον οπισθότυπο. Ακολουθούν και άλλες κοπές¹, όπως ασημένιοι στατήρες (εικ. 20) με πιστή επίσης αντιγραφή του Δωδωναίου Δία και με τα Ηπειρωτικά εμβλήματα, κυρίως τον κεραυνό. Στις τελευταίες αυτές κοπές παρατηρείται μία διαφοροποίηση στον τρόπο που αποδίδεται η κεφαλή του Δωδωναίου Δία, η οποία αποκτά βαρύτερο μέτωπο, βλέμμα ζωηρό, μύτη επιμήκη και τα μαλλιά, όπως και η γενειάδα, γίνονται πυκνότερα. Στον οπισθότυπο επίσης ο αετός αποκτά ρεαλισμό και χάρη και ο κεραυνός αποσυντίθεται σε πολλά τμήματα².

Τα ίδια σύμβολα χρησιμοποίησαν οι Ταραντίνοι στα νομίσματα που έκοψαν στα χρόνια της εκστρατείας του Πύρρου στη Μ. Ελλάδα γύρω στα 281π.Χ. για να τιμήσουν το βασιλιά. Έτσι οι χρυσοί στατήρες φέρουν κεφαλή Δωδωναίου Δία στον εμπροσθότυπο και αετό σε κεραυνό στον οπισθότυπο με ανοικτά φτερά στον τύπο του Πτολεμαϊκού³ (εικ. 21 α-β). Κοντά στον αετό απεικονίζεται ως σύμβολο η περικεφαλαία, η οποία, όπως παρατηρεί ο Jenkins⁴, αντιπροσωπεύει την Αθηνά Αλκίδημο, γνωστή από άλλες νομισματικές κοπές του Πύρρου.

Σύμφωνα με την άποψη παλαιότερων μελετητών⁵ η μορφή του Δωδωναίου Δία σε πολλές νομισματικές κοπές του Αλεξάνδρου του Α΄ και του Πύρρου αντιγράφει ή είναι ταυτόσημη με εκείνη του Ελευθερίου Δία. Ο Ελευθέριος Ζεός επίσης κοσμεί τον εμπροσθότυπο νομισμάτων του Μεταποντίου των ετών 400-350π.Χ. με την επιγραφή ΖΕΥΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ⁶, αλλά απεικονίζεται και στους χρυσούς και τους ασημένιους στατήρες των Συρακουσών, συνοδευόμενος από την ίδια επιγραφή⁷. Οι τε-

1. Willeumier, *Tarente*, σ. 383κε. και R.Ross Holloway, ό.π., σ.131-140. Για τα νομίσματα βλ. και Gardner, «Thessaly to Aetolia», σ. 110 και πίν. XX αρ. 3.

2. Willeumier, *Tarente*, σ. 384 και για τα νομίσματα Ch. Seltman, ό.π., σ. 195 και πίν. XLV αρ. 14.

3. Ο Evans, *NC* 1889, σ. 88 έχει δείξει ότι ο αετός θεσπίστηκε από τον Αλέξανδρο τον Α΄ τον Μολοσσό στα νομίσματα, τα οποία έκοψαν οι Ταραντίνοι και απεικονίζουν τον Δία Ελευθέριο.

Για τον Δία Ελευθέριο βλ. Ησύχιος στις λ. Έλευθέριος Ζεύς, (εκδ. Μ. Schmidt).

4. Willeumier, *Tarente*, σ.388 και Cook, *Zeus II*, I, σ.763 σημ. 1. Για τα νομίσματα G. K. Jenkins, ό.π., σ. 202κε. εικ. 453, 454.

5. *Ancient Greek Coins*, ό.π., σ. 202.

6. Willeumier, *Tarente*, σ.474κε.

7. Head, *HN*², σ. 77 και Willeumier, *Tarente*, σ.474 σημ. 8 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

8. Σχετικά Head, *HN*² σ.179 και Willeumier, *Tarente*, σ.474.

λευταίοι κόπηκαν γύρω στο 345-333π.Χ., εποχή του Τιμολέοντα (εικ.22) και φέρουν στον οπισθότυπο το φτερωτό Πήγασο, σύμβολο κορινθιακό με την επιγραφή ΣΥΡΑΚ. Ζευσ Ελευθέριος ωσαύτως απαντά στον εμπροσθότυπο των χάλκινων νομισμάτων των Συρακουσών που κόπηκαν τα ίδια χρόνια, ενώ στον οπισθότυπο των νομισμάτων αυτών εναλλάσσονται διάφορα σύμβολα, όπως άλογο και κεραυνός με αετό (εικ. 23)¹. Τα σύμβολα αυτά κυρίως το άλογο και η κεφαλή του Ελευθερίου Δία ερμηνεύτηκαν ως σύμβολα ελευθερίας².

Με την ίδια ιδιότητα, δηλ. ως ελευθερωτής θεός ο Ελευθέριος Ζευσ λατρεύτηκε σε πολλές περιοχές, όπως επιτρέπουν να συμπεράνουμε οι φιλολογικές πηγές και τα αρχαιολογικά δεδομένα³. Ενδιαφέρον εξάλλου είναι το χωρίο του Υπερείδη (Αρποκρατίων λ. Ελευθέριος Ζευσ)⁴ σύμφωνα με το οποίο οι Αθηναίοι τιμούσαν τον Δία Ελευθέριο ή Σωτήρα για τη βοήθειά του εναντίον των Περσών. Προς τιμή του θεού οι Αθηναίοι είχαν αφιερώσει άγαλμα στην αγορά των Αθηνών, όπως πληροφορεί ο Πausanίας (1.3.2)⁵. Το ίδιο νοηματικό περιεχόμενο πρέπει να αναζητήσουμε στην απεικόνιση του θεού στα νομίσματα του Μεταποντίου, τα οποία κόπηκαν για να τιμήσουν τον Αλέξανδρο τον Α΄, τον Μολοσσό, ο οποίος ήρθε στην Ιταλία για να την ελευθερώσει από τους βαρβάρους⁶.

Ως ελευθερωτής θεός λατρεύτηκε ο Ζευσ Ελευθέριος στις Συρακούσες και η λατρεία του καθιερώθηκε γύρω στο 463 π.Χ. με την ανατροπή του τυράννου της πόλης Θρασυβούλλου. Ο Διόδωρος (11.72) παραδίδει ότι οι Συρακούσιοι ανέθεσαν προς τιμή του θεού κολοσσικό άγαλμα και τελούσαν επιφανείς αγώνες. Ωστόσο τα πρώτα νομίσματα με παράσταση του Δία οι Συρακούσιοι έκοψαν γύρω στο 344 π.Χ. σε ανάμνηση της νίκης του Τιμολέοντα, του ελευθερωτή της πόλης⁷. Τα νομίσματα αυτά

1. Για τις χάλκινες κοπές των Συρακουσών Head. *HN*², σ.180, Förschner «Münzen der Griechen», σ. 178-180, αρ. 563-572.

2. Head. *HN*², σ.179.

3. Για τη λατρεία του Ελευθερίου Δία *RMLVI*, στ.619-623, Cook, *Zeus II.I*, σ.763 και σημ. 1, Willeumier, *Tarente*, σ. 474κε., Nilsson, *GGrRF*, σ.418.

4. Αρποκρατίων λ. «Ελευθέριος Ζεύς» (εκδ. G. Dindorf) Βλ. και Ησύχιος (εκδ. M. Schmidt).

5. Βλ και Ν. Παπαχατζή, *Πausανίου Ελλάδος Περιήγησις. Αττικά*, Αθήνα 1974, σ. 177-178, ο οποίος συνδέει το βάθρο στην αγορά των Αθηνών με το άγαλμα του Δία Ελευθερίου.

6. Σχετικά Willeumier, *Tarente*, σ. 474κε.

7. Για τη λατρεία του Δία Ελευθερίου στις Συρακούσες *RMLVI*, στ. 621-622 και Willeumier, *Tarente*, σ. 474κε.

κατά μία άποψη οι Ηπειρώτες βασιλείς Αλέξανδρος Α΄ και Πύρρος πήραν για παράδειγμα προκειμένου να απεικονίσουν το δικό τους θεό, τον Δωδωναίο Δία, στα αντίστοιχα νομίσματα που έκοψαν κατά την εκστρατεία τους στη Μεγάλη Ελλάδα και τη Σικελία¹.

Ο Δωδωναίος Ζεус πρέπει να γνώρισε ιδιαίτερη λατρεία στον Τάραντα, όπως επιτρέπουν να υποθέσουμε τα νομίσματα με την απεικόνιση του θεού, οι επιγραφικές μαρτυρίες και άλλα αρχαιολογικά ευρήματα. Συγκεκριμένα από τις ανασκαφές του Ιερού της Δωδώνης προέρχεται ενεπίγραφο μολύβδινο έλασμα του τέλους του 4ου αι. π.Χ. με αρχές του 3ου αι. π.Χ. σύμφωνα με το οποίο η πόλη των Ταραντίνων ζητάει χρησμό από τον Δία Νάιο και τη Διώνη για την ευημερία της πόλης². “Θεοῖ[ς]. τύχαι ἀγαθαῖ. [ἐπερωτῆ]/ α πόλις α τῶν Ταραν[τίνων]/ τόν Δία τόν Νάϊον καί τ[ῶν] Διώναν/ περί παντυχίας καί πε[ρι...εν]/ταχ....ρωικαί περί των[.....

Την ίδια πίστη και σεβασμό προς το ιερό της Δωδώνης βεβαιώνει και άλλο μολύβδινο έλασμα των χρόνων του Πύρρου, από το οποίο πληροφορούμαστε ότι ο Πύρρος και οι Ταραντίνοι ανέθεσαν στον Δία Νάιο τα λάφυρα από τον πόλεμο εναντίον των Ρωμαίων και των Συμμάχων τους³. Σύμφωνα όμως με τον Ορόσιο (IV.1.14) η αφιέρωση των λαφύρων έγινε σε ιερό του Δία στον Τάραντα⁴. Η πληροφορία όμως αυτή θεωρείται άνακριβής ή αποτέλεσμα σύγχυσης ως προς το ιερό και πιθανότατα υπονοείται το ιερό της Δωδώνης⁵.

Μία άλλη μαρτυρία σχετική με τους λατρευτικούς δεσμούς Δωδώνης και Τάραντα δίδει το χρυσό σκήπτρο των ελληνιστικών χρόνων, το οποίο σώζεται ολόκληρο και φυλάγεται στο Βρετανικό Μουσείο⁶. Χαρακτηρι-

1. Willeumier, *Tarente*, σ.474.

2. Για την επιγραφή Romtow 3, C. Carapanos, *ό.π.*, 1, πίν., 34, 1 και 35, 4. Βλ. και Hoffmann 1567. Willeumier, *Tarente*, σ. 83 σημ. 1, ο οποίος την συνδέει με τα χρόνια της εκστρατείας του Πύρρου στη Νότια Ιταλία χωρίς όμως να αποκλείει και τους χρόνους του Αλεξάνδρου του Α΄.

Την επιγραφή δημοσιεύει και ο H.W. Parke στο έργο του για τα ελληνικά μαντεία, *The Oracles of Zeus, Dodona-Olympia-Ammon*, Oxford 1967, σ. 259-260.

3. Για την επιγραφή SIG 392. Βλ. και H. W. Parke *ό.π.*, σ.144 και Willeumier, *Tarente*, σ.116-117 και σ. 434.

4. Οι στίχοι αποδίδονται στον Έννιο (Ann. VI 198).

5. Σχετικά Willeumier, *Tarente*, σ. 116-117 και σ. 474.

6. Για το σκήπτρο F.H.Marshall, *Catalogue of the Jewellery, Greek, Etruscan and Roman, in The Departments of the Antiquities, British Museum*, Oxford 1969, σ.232-233 αρ. 2070 και εικ. 65.

στική είναι η επίστεψη, η οποία αποτελείται από κυδώνι που περιβάλλεται από οκτώ φύλλα βαλανιδιάς¹ (εικ. 24).

Ενδιαφέρουσα εξάλλου για τη μελέτη μας είναι η παρατήρηση του Cook², ο οποίος θεωρεί το σκήπτρο αφιέρωμα στον Δία Ελευθέριο από Ηπειρώτη βασιλιά, τον Αλέξανδρο τον Α΄ ή πιθανότερα τον Πύρρο κατά την εκστρατεία τους στην Ιταλία.

Τα παραπάνω στοιχεία είναι επαρκή για τα τεκμηριώσουμε την άποψη ότι η λατρεία του Δία Ελευθερίου στον Τάραντα ταυτίζεται με εκείνη του Δωδωναίου Δία τουλάχιστον στα χρόνια του Αλεξάνδρου του Α΄ και του Πύρρου³.

Την εκδοχή αυτή ενισχύει η εξάπλωση της Ηπειρωτικής λατρείας του Δωδωναίου Δία και της Διώνης στις αποικίες της Μ. Ελλάδας και της Σικελίας, καθώς και στους λαούς της Ιταλίας, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τα νομίσματα που φέρουν τον Δωδωναίο Δία ή τη Διώνη και Ηπειρωτικά σύμβολα⁴.

Και συγκεκριμένα στις Συρακούσες τα πρώτα νομίσματα με παράσταση του Δία Ελευθερίου και Ηπειρωτικά σύμβολα στον οπισθότυπο, όπως αετός και κεραυνός, κόπηκαν γύρω στο 344/336π.Χ., εποχή που ο Αλέξανδρος Α΄ εκστράτευσε στη Μ. Ελλάδα και τη Σικελία⁵. Η διαπίστωση μάλιστα του Evans⁶ ότι ο αετός ως έμβλημα στον οπισθότυπο των νομισμάτων αυτών καθιερώθηκε στα χρόνια του Αλεξάνδρου του Α΄, επιβεβαιώνει τη γνώμη ότι οι δύο λατρείες του Δωδωναίου και του Ελευθερίου Δία και στις Συρακούσες ταυτίστηκαν. Οι χάλκινες κοπές των

1. Για τα σκήπτρα στην αρχαιότητα βλ. Daremberg-Saglio *Dict. Ant.* IV, 1115-1119 (A. Sortin-Dorigny), και για επίστεψη με μορφή κυδωνιού, ό.π., 1116 σημ 3.

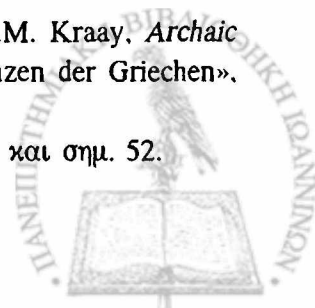
2. Cook, *Zeus* II, I, σ.763 σημ. 1 και εικ. 708-709.

3. Βλ. και Wuilleumier, *Tarente*, σ. 474κε.

4. Σχετικά G. Gianelli, *Culti e miti della Magna Grecia*, Firenze 1924, σ.21κε., Wuilleumier, *Tarente*, σ.81κε., 383κε και Gagé, «Pyrrhos», *RHR* 145 (1954), σ.150κε και για τα νομίσματα Poole, *Italy* σ.71-72, αρ. 7, 9, 10 και P. Franke, «Zur Finanzpolitik des Makedonischen Königs Perseus während des Krieges mit Rom 171-168v. Chr.» στο *JNG* 8(1957), σ.43 Βλ και *SNG Cop Italy*, 1942 αρ. 274. J. Babelon, «Le Roi Pyrrhos», *Centennial Vol. of the Amer. Num. Society*, New York 1958, σ.53-71 και G.K.Jenkins, *Ancient Greek Coins*, New York 1972, σ.247 εικ. 591-592.

5. Για τα νομίσματα με Δία Ελευθέριο Poole, «Sicily», αρ. 428, C.M. Kraay, *Archaic and classical Greek Coins*, London 1966, σ.232κε. και Förschner, «Münzen der Griechen», σ. 178κε., αρ. 563-569.

6. *NC* 1889, σ. 83 σημ. 108 και σ. 88. Προβλ Franke, «AME», σ.272 και σημ. 52.

Συρακουσών των ετών 344/336 π.Χ., όπως ήδη αναφέραμε, χρησίμευσαν ως πρότυπο στις αντίστοιχες νομισματικές κοπές του Τάραντα¹.

Ο Αλέξανδρος ο Α΄ προσέτι χρησιμοποίησε Ηπειρωτικά σύμβολα στα νομίσματα που κόπηκαν στους Επιζεφύριους Λοκρούς² γύρω στο 332-326π.Χ. Πρόκειται για ασημένιους στατήρες με κεφαλή Δία και επιγραφή ΛΟΚΡΩΝ στον εμπροσθότυπο και αετό με κεραυνό στον οπισθότυπο³.

Στους Επιζεφύριους Λοκρούς επίσης ο Πύρρος έκοψε τα ασημένια τετράδραχμα, τα οποία φέρουν την κεφαλή του Δωδωναίου Δία στον εμπροσθότυπο και τη Διώνη στον οπισθότυπο, ένθρονη και με σκήπτρο στο δεξιό χέρι, ενώ με το αριστερό ανασύρει το ιμάτιο⁴ (εικ. 25 α-β).

Όπως σημειώνουν οι περισσότεροι ερευνητές, ο Πύρρος έκοψε στους Λοκρούς ασημένια και χάλκινα νομίσματα, τα οποία κόσμησε με Ηπειρωτικά εμβλήματα⁵. Κατ' αναλογία οι Λοκροί έκοψαν τα δικά τους νομίσματα, στα οποία είναι εμφανής η επίδραση των νομισμάτων του Πύρρου. Οι ασημένιοι στατήρες τους φέρουν την κεφαλή του Δία και τον αετό με κεραυνό και πιθανόν χαραχτηκαν από τον τεχνίτη, ο οποίος χάραξε και τα νομίσματα του Πύρρου⁶.

Τους ίδιους νομισματικούς τύπους χρησιμοποίησαν και άλλες πόλεις της Μ. Ελλάδας, όπως επιτρέπουν να συμπεράνουμε τα χάλκινα νομίσματα του τέλους του 3ου αι. π.Χ. από το Larinum (Frestani) με κεφαλή του Δωδωναίου Δία στην μπροστινή όψη και αετό σε κεραυνό στον οπισθότυπο, ενώ άλλες κοπές φέρουν την κεφαλή της Διώνης⁷. Κεφαλή

1. Willeumier, *Tarente*, σ.474

2. Για τους Λοκρούς Graham, *Colony*, σ.115κε. Boardman, *Greeks Overseas*, σ.184-185. M. Pallotino, *A History of Earliest Italy*, London 1991, σ. 61, 79, 86 και 113-115.

3. Για τα νομίσματα Head, *HN*, σ.103, βλ. και G. P.Caratelli, *Megale Hellas*, 1986, σ. 146κε.

4. Για τα νομίσματα Gardner, «Thessaly to Aetolia», σ. 111 αρ. 6, 7, πίν. 20 αρ. 10, Head, *HN*, σ.323 αρ. 182. Lénéque, *Pyrrhos*, σ. 693, πίν. VI αρ. 6. SNG «Cor Epirus-Acarnania», 1943, αρ.91. Πρβλ. J.Babelon, «ό.π.», σ. 66 σχετικά με τον τόπο κοπής των νομισμάτων.

5. Σχετικά W. Giesecke, *Italia numismatica*, Leipzig 1928, σ. 104. Lénéque, *Pyrrhos*, σ. 429 και Π. Γαρουφαλιά, *Πύρρος, ο βασιλιάς της Ηπείρου*, Αθήνα 1972, σ. 681κε. με συγκεντρωμένες τις διάφορες απόψεις για τα νομίσματα που κόπηκαν στα χρόνια του Πύρρου Βλ και Franke, *AME*, σ. 272 και σημ. 56.

6. Head, *HN*, σ. 103 και Π. Γαρουφαλιά, *ό.π.*, 694 αρ. 2 με σχετικές αναφορές.

7. Poole, «Italy», σ.71-72, αρ. 7, 9, 10 Βλ και Head, *HN*, σ. 29 και SNG, «Italy», 1942, αρ. 270.

Διώνης επίσης κοσμεί και τα χάλκινα νομίσματα του τέλους του 3ου αι. π.Χ. από την Απουλία¹.

Εξάλλου ο Πύρρος εφάρμοσε την ίδια θρησκευτική πολιτική και σε περιοχές της κυρίως Ελλάδας, πέρα από τα όρια της Ηπείρου, όπως την Κέρκυρα προκειμένου να πραγματοποιήσει τα φιλόδοξα σχέδιά του². Απόρροια της πολιτικής αυτής είναι η καθιέρωση της λατρείας της Διώνης στην Κέρκυρα, όταν ο Πύρρος νυμφεύθηκε τη Λάνασσα, θυγατέρα του τυράννου των Συρακουσών, Αγαθοκλή, και έτσι η νήσος έγινε δική του, αφού δόθηκε προίκα στη Λάνασσα³. Την εποχή αυτή χρονολογούνται τα αρχαιότερα νομίσματα της νήσου που φέρουν προτομή της Διώνης δαφνοστεφανωμένη και με καλύπτρα⁴.

Ανάλογη πολιτική άσκησε ο Πύρρος και στις Συρακούσες, στις οποίες εγκαινίασε την προγονική λατρεία του Δία Ελλανίου⁵, λατρεία που προέρχεται από την Αίγινα, από όπου κατάγονται οι Αιακίδες με τον Αιακό⁶.

Και στην περίπτωση αυτή η διπλωματία του μύθου ήταν αναγκαία προκειμένου να πραγματοποιήσει το πολιτικό του πρόγραμμα, να κυβερνήσει δηλαδή σε όλους τους Έλληνες και να οδηγήσει σταυροφορία εναντίον της Δύσης, όπως είχε κάνει πριν από αυτόν στην Ανατολή ο γιος της Ολυμπιάδας ο Μέγας Αλέξανδρος, από το γένος επίσης των Αιακιδών⁷.

Παράλληλα έκοψε νομίσματα με την προτομή του Αχιλλέα στην μπροστινή όψη και τη μητέρα του ήρωα στον οπισθότυπο⁸. Αν και σύμφωνα με τις πηγές (Θεοφρ. 1.24) ο Ζευς Ελλάνιος στην Αίγινα είχε διαφορετικό τελετουργικό, στις Συρακούσες όμως, όπως εύστοχα παρατηρεί ο Fran-

1. Poole, «Italy», σ.141 αρ. 61.

2. Σχετικά Δάκαρη, *Μύθοι*, σ. 130κε με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

3. Βλ. Τζουβάρα, *Η λατρεία*, σ. 78-80, της ίδιας, «Λατρευτικές σχέσεις», σ. 249.

4. Για τα νομίσματα Gardner, «Thessaly to Aetolia», σ. 133 αρ. 298-313. πίν. 23 αρ. 17-18, σ. 137 αρ. 373-377, πίν. 24 αρ. 4-5, σ. 141-142 αρ. 434-446, πίν. 24, αρ.13, σ. 144 αρ. 472-477, πίν. 24 αρ. 16, Head, *HN*, σ. 327. Evelydis, *SNG*, «Grèce», σ. 111 αρ. 1926 και 1934, 1964-1966 και της ίδιας, *ΑΔελτ.* 18(1963), Β2 Χρον. σ. 187 αρ. 7, πίν. 217 αρ. 4 και σ. 187 αρ. 17 και άλλους νομισματικούς τύπους από την Κέρκυρα, οι οποίοι έχουν σχέση με την κατάκτησή της από τον Πύρρο. A.B. Brett, «The Aphlaston of Greek and Roman Coins», *Int Num. Congr.* 1938, σ. 29-38.

5. Σχετικά Franke, *AME*, σ. 272κε.

6. Δάκαρη, *Μύθοι*, σ. 131.

7. Σχετικά Δάκαρη, *Μύθοι*, σ. 130κε.

8. Βλ. Δάκαρη, *Μύθοι*, σ.36 και σημ. 2 με τη σχετική βιβλιογραφία.

κε', λατρεύτηκε ως προγονικός θεός όλων των Ελλήνων εναντίον των βαρβάρων.

Ενδεικτικά εξάλλου για τη σπουδαιότητα της λατρείας του Δία Ελλανίου στις Συρακούσες είναι τα χάλκινα νομίσματα² που κόπηκαν γύρω στο 287-279π.Χ. και φέρουν προτομή αγενείου Δία και την επιγραφή ΔΙΟΣ ΕΛΛΑΝΙΟΥ στον εμπροσθότυπο, ενώ στον οπισθότυπο απαντούν τα κύρια Ηπειρωτικά σύμβολα, όπως αετός με ανοικτά φτερά σε κεραυνό με την επιγραφή ΣΥΡΑΚΟΣΙΩΝ (εικ. 26).

Αετός επίσης εικονίζεται και σε άλλες νομισματικές κοπές του Πύρρου στη Μεγάλη Ελλάδα, όπως στα νομίσματα του Τάραντα και των Βρεττίων. Σε μία μάλιστα κοπή των Βρεττίων υπάρχει ανάλογη απεικόνιση του Δία Ελλανίου με αετό με εκείνη των Συρακουσών. Ο K. Regling άλλωστε τοποθετεί την αρχή του νομισματοκοπείου των Βρεττίων και κυρίως τα νομίσματα που φέρουν τον αετό, στα χρόνια που ο Πύρρος πολέμωσε στη Νότια Ιταλία και τη Σικελία³.

Από τα υπόλοιπα αρχαιολογικά ευρήματα, τα οποία επιβεβαιώνουν τη λατρεία του Δία Ελλανίου στις Συρακούσες, ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρακάτω επιγραφή "ὁ δᾶμος τῶν Συρακοσίων/βασιλέα Γέλωνα βασιλέος Ἰέρωνος /Δίῃ Ἑλλανίωι", χαραγμένη σε βάθρο που στήριζε άγαλμα, χυμένο τώρα⁴.

Πρόκειται επομένως για μια δημόσια λατρεία που εκπροσωπούσε τις νίκες των Ελλήνων εναντίον των βαρβάρων. Τη λατρεία αυτή που καθιέρωσε ο Πύρρος στις Συρακούσες, υιοθέτησε στη συνέχεια και ο Γέλων, όπως μπορούμε να υποθέσουμε και από νομισματικές κοπές. Είναι ασημένια νομίσματα, τα οποία φέρουν στην μπροστινή όψη κεφαλή με διάδημα του τυράννου και στον οπισθότυπο αετό σε κεραυνό⁵. Τα νομίσματα αυτά ο Franke⁶ αποδίδει στους χρόνους του Ιέρωνα του Β' και τα συνδέει

1. AME, σ. 269κε.

2. Για τα νομίσματα Förschner «Münzen der Griechen», σ. 193-194 αρ. 633-637 με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Πρβλ. R. Holloway, *RBelgNum* 108(1962), σ.6-28, ο οποίος υποστηρίζει ότι τα νομίσματα αυτά χρονολογούνται στρωματογραφικά πριν από την καταστροφή της πόλης το 282π.Χ.

3. Για τα νομίσματα των Βρεττίων *Janus* I (1921), σ. 80κε, Giesecke, *Sic.Num* σ.113, Cesano, *Int. Num. Congr.* 1936, σ.56κε, H. Mattingly, *JRS* 1929, σ.3 και Ch. Seltman, *Greek Coins*, London 1960 (1933), σ.251 και Franke, *AME*, σ.272.

4. Για την επιγραφή Syll 428. Σχετικά Franke, *AME*, σ.272 και σημ. 58.

5. Για τα νομίσματα Franke, *AME*, σ.276κε.

6. *AME*, σ. 276κε.

με το γάμο της Μολοσσίδας Νηρηίδας και του γιού του Ιέρωνα του Β', τυράννου των Συρακουσών, του Γέλωνα του Β'¹.

Το όνομα Νηρίς, όπως προκύπτει από τους Γενεαλογικούς μύθους των Μολοσσών, ασφαλώς συνδέεται με τη θυγατέρα του Νηρέα, τη Νηρηίδα Θέτι, τη μητέρα του Αχιλλέα, η οποία, όπως είδαμε, εικονίζεται σε νομίσματα του Πύρρου². Δηλαδή στα ασημένια δίδραχμα, τα οποία φέρουν στον εμπροσθότυπο κεφαλή του Αχιλλέα με κορινθιακή περικεφαλαία και το γράμμα Α ή χωρίς αυτό και στον οπισθότυπο τη Θέτι επάνω σε ιππόκαμπο. Η Θέτις κρατάει με το δεξιό της χέρι ασπίδα με Γοργόνειο, τα όπλα δηλ. του Αχιλλέα, ενώ στο πεδίο είναι χαραγμένη η επιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΥΡΡΟΥ (εικ. 27). Σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη τα νομίσματα κόπηκαν στην Ιταλία, πιθανότατα στους Λοκρούς³. Πολλοί εξάλλου μελετητές υποστηρίζουν ότι η κεφαλή του νεαρού Αχιλλέα έχει τα ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά του Πύρρου⁴.

Ο Πύρρος, όπως έχει ήδη υποστηριχθεί⁵, έχει αναλάβει την εκστρατεία στην Ιταλία εναντίον της Ρώμης, διότι ο ίδιος θεωρούσε τον εαυτό του συνεχιστή του έργου του Αχιλλέα και του Μ. Αλεξάνδρου. Επί πλέον έχει παραλληλίσει την εκστρατεία του κατά των Ρωμαίων που ήταν απόγονοι των Τρώων με την εκστρατεία του προγόνου του Αχιλλέα εναντίον της Τροίας.

Απόδειξη εξάλλου ότι οι ιδέες αυτές ήταν καθοριστικές για να αναλάβει ο Πύρρος την εκστρατεία στην Ιταλία, αποτελούν οι ασημένιες κοπές του βασιλιά, απομίμηση των νομισμάτων του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Στα νομίσματα του Πύρρου απεικονίζονται η Αθηνά Πρόμαχος⁶, ως προ-

1. Η Νηρίς εσφαλμένα αναφέρεται από τον Πολύβιο (7.4.5) ως θυγατέρα του βασιλιά Πύρρου. Υπήρξε όμως θυγατέρα του ομώνυμου εγγονού του, αν και το ίδιο λάθος επαναλαμβάνει και ο Πausanias (6.12.3). Την ορθή γενεαλογική σχέση δίδει ο Beloch IV, 2, σ. 150-151 και 284. Πρβλ. και M.P. Nilsson, *Studien zur Geschichte des alten Epeiros*, Lund 1909, σ.9 σημ. 1. G. Cross, *Epirus*, σ.125. H. Berve, *Festschrift B. Schweitzer* 1954, σ. 272. Franke, *AME*, σ. 279κε και Δάκαρη, *Μύθοι*, σ. 95κε.

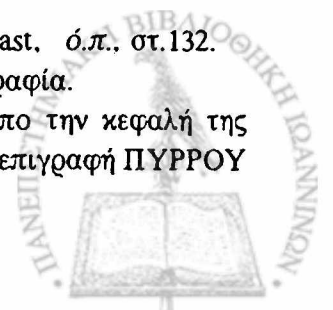
2. Για τους γενεαλογικούς Μύθους των Μολοσσών και τον ανάλογο συσχετισμό Δάκαρη, *Μύθοι*, σ. 95-96.

3. Για τα νομίσματα Head, *HN*, σ.323, εικ. 183, Lénêque, *Pyrrhos*, σ. 694 και Π. Γαρουφαλιά, *ό.π.*, σ. 683-684 και Franke, *Monnaie*, πίν. 150, σ. 93.

4. J. Babelon, *Int. Num. Congr.* 1953, II (1957), σ. 97κε., D. Kienast, *ό.π.*, σ.132.

5. Δάκαρη, *Μύθοι*, σ. 36κε και σημ. 2 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

6. Πρόκειται για ασημένιες κοπές που φέρουν στον εμπροσθότυπο την κεφαλή της Περσεφόνης και στον οπισθότυπο μαζί με την Αθηνά Πρόμαχο και την επιγραφή ΠΥΡΡΟΥ

στάτιδα των Ελλήνων και ο προγονικός ήρωας Ηρακλής¹.

Πρόμαχος Αθηνά εικονίζεται επίσης σε χάλκινα νομίσματα που ο βασιλιάς Πύρρος έκοψε στις Συρακούσες γύρω στο 278-276π.Χ. Τα νομίσματα αυτά φέρουν στον εμπροσθότυπο κεφαλή νεαρού Ηρακλή και στον οπισθότυπο μαζί με την επιγραφή ΣΥΡΑΚΟΣΙΩΝ την Αθηνά Πρόμαχο².

Το πλούσιο αυτό ηθικό κεφάλαιο, με το οποίο διαφημίζεται στο Πανελλήνιο η ελληνικότητα και η ευγένεια της καταγωγής των Μολοσσών, υπενθύμιζε ο Πύρρος σε κάθε ευκαιρία. Τέλος από το γάμο του με τη

ΒΑΣΙΛΕΩΣ. Για τα νομίσματα Gardner, «Thessaly to Aetolia», σ. 112, πίν. XX12. Head, *HN*, σ. 323-324, εικ. 184. Lénèque, *Pyrrhos*, σ.694 αρ. 4. Franke-Hirmer, *Monnaie Grecque*, σ.93, πίν. 151.

Για το συμβολισμό Δάκαρη, *Μύθοι*, σ. 36 σημ. 2 και P. Franke, *Νομισματικά Χρονικά* I(1972), σ. 29.

Για απεικονίσεις της Αθηνάς Προμάχου σε νομίσματα του Μεγάλου Αλεξάνδρου και του Πτολεμαίου Σωτήρα Head, *HN*, σ.183, *RE*, «Pyrrhos», ό.π., Kienast, στ. 131-132, Π. Γαρουφαλιά, ό.π., σ.685 με συγκεντρωμένες απόψεις των διάφορων ερευνητών για τους λόγους που οδήγησαν τον Πύρρο στην επιλογή του εμβλήματος αυτού.

Για την Αθηνά Πρόμαχο που χρησιμοποιείται ως σφράγισμα σε πήλινες αγνύθες από την Κασσώπη βλ. Chr. Tzouvara-Souli, «Seal-Impressions on loomweights from Cassope/Epirus. I The Numismatic types», στο *Archivi e Sigilli nel mondo ellenistico*, Torino Gennaio 13-16, 1993, υπό εκτύπωση.

Για τα χάλκινα νομίσματα Ηρακλείας, Λευκανίας (330-328 π.Χ.), Βρεττίων (282-203 π.Χ.) και Συρακουσών (4ος και 3ος αι. π.Χ.), τα οποία βρέθηκαν στις ανασκαφές της Κασσώπης βλ. M. Oikonomidou-Karamesini, «Die Münzen der Ausgrabung von Kassope», στο *Haus und Stadt im klassischen Griechenland*, von W. Hoepfner-E.L.Schwandner, *Whonen in der klassischen Polis*, Band I. München 1986, σ. 134-135, της ίδιας, «Épire: Relations politiques et économiques au IIIe et au IIe siècle jusqu'en 146 av J.C., d'après les Monnaies», *Revue Numismatique*, VI série τ.ΧΧΧII, 1990, σ.264-272, η οποία αναφέρει τις πολιτικές και οικονομικές σχέσεις της Ηπείρου γενικότερα με βάση την κυκλοφορία των νομισμάτων.

Για αντίστοιχες επιδράσεις της Κάτω Ιταλίας στην τέχνη της Ηπείρου και γενικότερα του υπόλοιπου ελλαδικού χώρου βλ. Αμ. Βλαχοπούλου-Οικονόμου, *Ηγεμόνες και κορυφαίες κέραμοι με διακόσμηση από την Ήπειρο, Τύπος "Ανθους Λωτού-ελίκων"*, Ιωάννινα 1986, σ. 171-172 με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

1. Πρόκειται για ασημένια δραχμή με Ηρακλή στον εμπροσθότυπο και στον οπισθότυπο Διόνυσο σε άρμα που το σύρουν πάνθηρες, επιγραφή "ΒΑΣΙΛΕΩΣ". Το νόμισμα κόπηκε στην Ιταλία και βρισκείται στο Μουσείο Santangelo στη Νεάπολη.

Οι Imhoof-Blumer, *Monnaies grecques*, σ. 459 αρ. 1, πίν. j, 28 και M. Bernhart, *Jahrb F. Numism. und. Geldgesch.* I(1949), 115, π. 866, πίν. V αρ.7 αποδίδουν το νόμισμα στον Πύρρο. Πρβλ. Lénèque, *Pyrrhos*, σ.691 και Π. Γαρουφαλιά, ό.π., σ. 684.

2. Poole, «Sicily», 503 κε., *SNG Cop* 813, *SNG München* 1337 κε. και Förschner, «Münzen der Griechen», σ.194-195, αρ. 638-640.

Λάνασσα κέρδισε νέους γενεαλογικούς τίτλους και εξασφάλισε την απευθείας καταγωγή του οίκου από τον Ηρακλή, αφού ο Αγαθοκλής, ο τύραννος των Συρακουσών, θεωρούνταν απόγονος του Ηρακλή. Παράλληλα πέτυχε να προσδώσει νέα αίγλη στη δυναστεία του και να καλύψει τις πολιτικές του βλέψεις¹.

Οι δεσμοί όμως του γενεαλογικού δέντρου των Μολοσσών με τον ήρωα ανάγονται σε παλαιότερη εποχή, με το γάμο δηλαδή της Ολυμπιάδας με τον Φίλιππο Β'. Τότε οι Αιακίδες είχαν συνδεθεί με τη μακεδονική δυναστεία και μέσω αυτής με τον Ηρακλή, το μυθικό πρόγονο του μακεδονικού οίκου. Ο Αλέξανδρος ο Α' μάλιστα έκοψε νομίσματα με την προτομή του Ηρακλή στον οπισθότυπο².

Ήταν φυσικό ο νέος μυθικός πρόγονος, ο οποίος βρήκε σημαντική θέση στις γενεαλογικές παραδόσεις των Μολοσσών, να τιμηθεί από τον Πύρρο στο επισημότερο ιερό της Ηπείρου, τη Δωδώνη και με δικό του ιερό, το δωρικό πρόστυλο ναό Α³.

Ανάλογο σεβασμό προς τον Ηρακλή έδειξε ο Πύρρος στην εκστρατεία του στη Σικελία, όταν επιτέθηκε για να καταλάβει την οχυρή πόλη Έγεστα, στο βουνό Έρυκα, το 277 π.Χ. Όπως αναφέρει η αρχαία παράδοση (Πλουτ., Πύρρος 22.6., Διόδ., Σικ. 22.21.4) ο βασιλιάς ευχήθηκε στον Ηρακλή που λατρευόταν στον Έρυκα και υποσχέθηκε να τελέσει αγώνες και θυσίες μετά τη νίκη⁴. Η ενέργεια αυτή του Πύρρου είχε διττή σημασία, διότι ο ήρωας είχε τοπικούς δεσμούς με την πολιορκημένη πόλη αλλά παράλληλα ήταν και ο προγονικός ήρωας των Μολοσσών, συμπαραστάτης στους αγώνες του βασιλιά⁵.

Στη συνέχεια ο Πύρρος εφαρμόζοντας την προπαγανδιστική του πολιτική υιοθέτησε και απεικόνισε στα νομίσματά του τις κύριες θεότητες

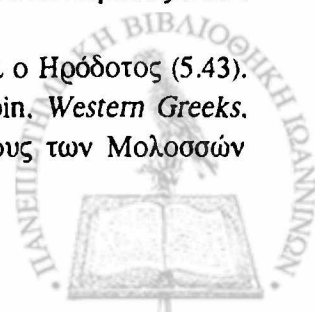
1. Σχετικά Μ. Nilsson, «Studien zur Geschichte des alten Epeiros», ό.π., σ. 29κε., Δάκαρη, *Μύθοι*, σ. 22, 131.

2. Για τα νομίσματα Μ. Vlasto, *NC* 1930, σ.134-135, Franke, *AME*, σ.271 και Δάκαρη, *Μύθοι*, σ. 120.

3. Σ. Δάκαρη, *ΑΔελτ.* 16(1960), σ. 7 και σημ. 7, του ίδιου, *Μύθοι*, σ. 120.

4. Σχετικά Δάκαρη, *Μύθοι*, σ. 120κε. και για την περιγραφή του αγώνα Lénêque, *Pyrthos*, σ. 477-480.

5. Με την περιοχή συνδέεται και άθλος του Ηρακλή, όπως αναφέρει ο Ηρόδοτος (5.43). Για τις μυθολογικές παραδόσεις του Ηρακλή και του Έρυκος Dunbabin, *Western Greeks*, σ. 330κε. και για τη σχέση του Ηρακλή με τους Γενεαλογικούς Μύθους των Μολοσσών Δάκαρη, *Μύθοι*, σ. 120-121.

των Συρακουσών, την Περσεφόνη¹ και την Άρτεμη².

Η Άρτεμις κοσμεί τον εμπροθότυπο των χρυσών δραχμών που έκοψε ο Πύρρος στις Συρακούσες το 278-276 π.Χ., ενώ στον οπισθότυπο εικονίζεται Νίκη με τρόπαιο και είναι χαραγμένη η επιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΥΡΡΟΥ (εικ. 28). Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης ο συσχετισμός της Νίκης των νομισμάτων με τη νίκη του Πύρρου στην Ηράκλεια το 280π.Χ.³.

Ωστόσο οι λατρείες αυτές στην Ήπειρο δεν πρέπει να συνδεθούν με την πολιτική του Πύρρου, διότι η μεν Περσεφόνη είχε ως κύριο τόπο λατρείας το Νεκρομαντείο του Αχέροντα από την προϊστορική εποχή⁴, η δε λατρεία της Άρτεμης στην Ήπειρο στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους οφείλεται σε άλλους λόγους και ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της εποχής⁵.

Ο Πύρρος όμως μετά τις εκστρατείες του στην Ιταλία και τη Σικελία καθιέρωσε στην Ήπειρο και τις περιοχές που κατέκτησε τη λατρεία της Αινειάδας Αφροδίτης και του Αινεία. Την προέλευση της λατρείας της Αφροδίτης και των παραδόσεων για τον Αινεία πρέπει να αναζητήσουμε στην Ιταλία και τη Σικελία, επειδή είναι παλαιότερες από εκείνες της Ηπείρου.

Κέντρο των παραδόσεων αυτών υπήρξε η περιοχή του Έρικου με την Έγεστα, έδρα των Ελύμων ή Ελυμίων, οι οποίοι ήρθαν στη Σικελία από τη Μ. Ασία στους χρόνους της εισβολής⁶.

Σύμφωνα με την αρχαία γραμματεία⁷ ο Αινείας ήρθε στην Εσπερία, δηλαδή τη Σικελία και πιθανόν την Ιταλία και οι Τρώες που έφθασαν στη Σικελία μετωνομάσθηκαν Έλυμοι. Υπάρχουν λοιπόν μυθικές παραδόσεις και στη Σικελία, στην περιοχή της Έγεστας ήδη από τον 6ο αι.

1. Για τα νομίσματα βλ. παραπάνω σ. 178, σημ 6. Για τη λατρεία της Περσεφόνης στις Συρακούσες: Dunbabin, *Western Greeks*, σ. 178κε. Βλ. και Zuntz, *Persephone*, σ.109κε.

2. Για τα νομίσματα Gardner, «Thessaly to Aetolia», σ. 111 αρ. 2, πίν. XX, 8, Head, *HN*, σ. 323. Lénèque, *Pyrrhos*, σ. 692, πίν.VI, 4.

3. Σχετικά Brett, *Catalogue*, σ. 64 αρ. 470.

4. Για τη λατρεία της Περσεφόνης στην Ήπειρο: Τζουβάρα, *Η λατρεία*, σ. 99κε.

5. Για τη λατρεία της Άρτεμης στην Ήπειρο: Τζουβάρα, *Η λατρεία*, σ. 18κε και 116.

6. Bérard, *Colonisation*, σ.368κε., Dunbabin, *Western Greeks*, σ.373. A. Alföldi, *Die trojanischen Urahnen der Römer*, Basel 1956, σ.50 σημ. 196 και Δάκαρη, *Μύθοι*, σ. 128κε.

7. Vürtheim *Stesichoros' Fragmente und Bibliographie*, σ. 34κε., Πρβλ. και Θουκ. 6.2.3. Οι ειδήσεις του Θουκυδίδη οφείλονται στον Αντίοχο των Συρακουσών, Jacoby *FGrHist I* 457.

π.Χ., οι οποίες μαρτυρούν για τη λατρεία της Venus Erycina της μεγάλης θεάς των Αινειαδών, δηλαδή της Αφροδίτης Αινειάδας.

Ο Πύρρος μετά την κατάληψη της Έγεστας το 277 π.Χ. βρήκε εκεί τις παραδόσεις για το συγγενικό ήρωα Αινεία και τη θεϊκή μητέρα του, την Αφροδίτη Αινειάδα και τις μετέφερε στην πατρίδα του (280-276π.Χ) και στις περιοχές και στα νησιά που βρίσκονταν στο δρόμο του ταξιδιού του Αινεία προς την Ιταλία.

Οι λατρείες αυτές σύμφωνα με τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά (1.50) απαντούν στη Ζάκυνθο, τη Λευκάδα, το Άκτιο, την Αμβρακία, τη Δωδώνη και το Βουθρωτό, όπου αναφέρονται ιερά της θεάς και ηρώα του Αινεία¹.

Κατ' αναλογία τα αρχαιολογικά ευρήματα από τις θέσεις αυτές, αλλά και την Κασσώπη, η οποία δεν συμπεριλαμβάνεται στο χωρίο του Αλικαρνασσεά, συνηγορούν για την εξάπλωση της λατρείας στις περισσότερες Ηπειρωτικές περιοχές και για την καθιέρωσή της στα χρόνια του Πύρρου².

Και συγκεκριμένα στον κύκλο της λατρείας της Αινειάδας Αφροδίτης εντάσσεται πιθανόν πήλινη μήτρα από την Αμβρακία του τέλους του 4ου με αρχές 3ου αι. π.Χ. που παριστάνει έφηβο να κάθεται νωχελικά σε βράχο και με κυνηγετικό σκυλί στα πόδια του. Ο νέος φέρει δορά λέοντα ή άλλου θηρίου³ (εικ. 29 α-β). Η παράσταση παρουσιάζει στενή τεχντροπική ομοιότητα με το ανάγλυφο των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων που βρέθηκε στην Παραμυθιά⁴ και εικονίζει τη συνάντηση της Αφροδίτης και του Αγκίση στην Ίδα. Τον Αγκίση συνοδεύει επίσης σκυλί και η Αφροδίτη έχει την ίδια στάση με τον έφηβο της μήτρας της Αμβρακίας (εικ. 30)

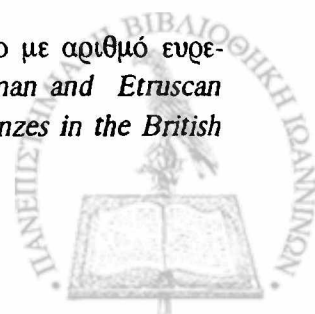
Ενδιαφέρουσα εξάλλου για τη μελέτη μας είναι η άποψη πολλών ερευνητών αναφορικά με την προέλευση του αναγλύφου της Παραμυθιάς

1. Για τη λατρεία Dunbabin. *Western Greeks*, σ.336. G. Galinsky *Aeneas. Sicily and Rome*, Princeton, New Jersey 1969, σ. 681 και για τη λατρεία στην Ήπειρο Δάκαρη. *Μύθοι*, σ. 114κε., και Τζουβάρα. *Η λατρεία* σ. 43κε., 50κε. και 56κε.

2. Δάκαρη. *Μύθοι*, σ. 114κε.. Τζουβάρα. *Η λατρεία*, σ. 45κε.. της ίδιας. «Λατρευτικές σχέσεις», σ. 248-249.

3. Αρ. ευρ. Αρχαιολογικής Συλλογής Παρηγορήτισσας Άρτας 543. Βλ. και Τζουβάρα. *Η λατρεία*, σ. 46 εικ. 18b.

4. Για το ανάγλυφο που είναι εκτεθειμένο στο Βρετανικό Μουσείο με αριθμό ευρετηρίου 1904. 7.2..1. H.B. Walters. *Catalogue of the Bronzes, Greek, Roman and Etruscan in the British Museum*. London 1899, σ. 40 αρ. 287 του ίδιου. *Select Bronzes in the British Museum*, London 1915, πίν. 21.

από τον Τάραντα¹ με τον οποίο η Ήπειρος διατηρούσε στενές επαφές, ιδιαίτερα στα χρόνια του Πύρρου. Επίσης οι παραπάνω συσχετισμοί επιβεβαιώνουν την παρουσία του Αινεία στις παραδόσεις της Ηπείρου τον 3ο αι. π.Χ. και ενισχύουν τη γνώμη ότι η λατρεία της Αινειάδας Αφροδίτης και του Αινεία στην Ήπειρο, προήλθε από τη Ν. Ιταλία και τη Σικελία².

Στα υπόλοιπα αρχαιολογικά ευρήματα από την Ήπειρο, που μαρτυρούν για τη λατρεία της Αινειάδας, πρέπει να συμπεριλάβουμε τις νομισματικές κοπές από την Κασσώπη του 3ου αι. π.Χ.³. Πρόκειται για ασημένια νομίσματα με προτομή της Αφροδίτης και σκυλί στον εμπροσθότυπο και στον οπισθότυπο κίστη μυστική με επιγραφή ΚΑΣΣΩ/ΠΑΙΩΝ⁴ (εικ. 31). Τα λατρευτικά αυτά σύμβολα που συνδέονται με τη λατρεία της Αινειάδας στην Κασσώπη απαντούν και σε αντίστοιχα ευρήματα από την Ιταλία και τη Σικελία, που ανήκουν στον κύκλο του Αινεία και της Αινειάδας Αφροδίτης⁵.

Και συγκεκριμένα σε νομίσματα από την Έγεστα και τον Έρκα ο ποταμός Κριμισός έχει τη μορφή σκυλιού σύμφωνα με τον ιδρυτικό μύθο της Έγεστας, ενώ σκυλί, ιερό ζώο της Αφροδίτης, απαντά σε νομίσματα της γειτονικής Πανόρμου⁶.

Τη μυστική κίστη επίσης συναντάμε σε έργα της πρώιμης ετρούσκικης

1. Σχετικά D. Zancani. «Monumenti e Riflessi di Arte Italiota in Epiro», *Rend Linc.* Ser. VI. τ. II, 1926, σ.173-180. Βλ. και Wuilleumier *Tarente*, σ. 325, του ίδιου, «Le Trésor de Tarent», Paris 1930, σ.117. Lénéque. *Pyrrhos*, σ. 545-546. Δάκαρη, *Μύθοι*, σ. 117 σημ. 3 και Τζουβάρα, *Η λατρεία* σ. 53.

Για τις πολιτικές και καλλιτεχνικές σχέσεις Ηπείρου και Τάραντα, Wuilleumier, *Tarente*, σ. 83, 108, 318, 325 και 673. Βλ. και παραπάνω σ. 178, σημ. 6.

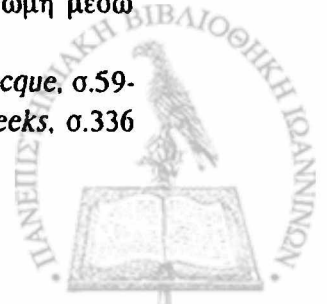
2. Σχετικά Δάκαρη, *Μύθοι*, σ. 127 και Τζουβάρα, *Η λατρεία*, σ. 45κε.

3. Για τη λατρεία της στην Κασσώπη, Τζουβάρα, *Η λατρεία*, σ. 50κε. και Χρ. Τζουβάρα-Σούλη, «Λατρείες στην Κασσώπη», *Τιμητικός Τόμος Σ. Δάκαρη*, "Φηγός", υπό εκτύπωση.

4. Για τα νομίσματα Head, *HN*, σ.320, Franke, *AME*, σ.76, πίν. 7V38, R63. Ο Hammond, *Epirus*, σ.647, τα χρονολογεί αμέσως μετά το 229 π.Χ., διότι τα συνδέει με το μύθο του Αινεία ως ιδρυτή της Ρώμης.

5. Για τη σχέση του σκυλιού με την Αφροδίτη και της Αφροδίτης με τη Ρώμη μέσω του Αινεία βλ. και Hammond, *Epirus*, σ. 674.

6. Για τα νομίσματα Head, *HN*, σ.161-162, 165, Franke-Hirmer, *Monnaie Grecque*, σ.59-60, πίν. 69, 71 και για τους λατρευτικούς συσχετισμούς Dunbabin, *Western Greeks*, σ.336 και Δάκαρη, *Μύθοι*, σ. 127 σημ. 3 με τη σχετική βιβλιογραφία.

τέχνης, όπως στο σκαραβαίο της συλλογής Luynes του τέλους του 6ου αι. π.Χ., στον οποίο εικονίζεται ο Αινείας να μεταφέρει στον ώμο τον πατέρα του Αγκίσση και τη μυστική κίστη (*cistam mysticam*), στην οποία φυλάσσονται τα *sacra*¹.

Στον κύκλο του Αινεία επίσης ανήκουν και άλλα έργα της ετρουσκικής τέχνης: Το ερυθρόμορφο αγγείο, που χρονολογείται γύρω στο 480-470 π.Χ. και φέρει μία ενδιαφέρουσα παράσταση, διότι τη σκηνή του Αινεία και του Αγκίσση συμπληρώνει ο Ασκάnios, γιός του Αινεία και η γυναίκα του Κρέουσα με *dolium* μέσα στο οποίο φυλάσσονται τα ιερά². Τα πήλινα ειδώλια από το Veji που χρονολογούνται λίγο πριν από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. και παριστάνουν τον Αινεία πάνοπλο να φέρει στον ώμο τον πατέρα του³ (πιν. 32). Στα ευρήματα αυτά πρέπει να προσθέσουμε λίθινη πυραμιδόσχημη στήλη του 4ου αι. π.Χ. που βρέθηκε κοντά στο Λαβίνιο, την πολιτική πρωτεύουσα των Λατίνων και φέρει αναθηματική επιγραφή "Lare Aineia"⁴. Η στήλη αυτή αποτελεί αψευδή μαρτυρία για τη λατρεία του Αινεία στην έδρα των Λατίνων τουλάχιστον από τον 4ο αι. π.Χ.⁵ και επιβεβαιώνει την αρχαία παράδοση, γνωστή από τον 6ο αι. π.Χ. σύμφωνα με την οποία ο ήρωας ήρθε στη Σικελία και ενδεχόμενα στην Ιταλία⁶.

Παράλληλα τα αρχαιολογικά ευρήματα από την Ήπειρο που συνδέο-

1. Για το Σκαραβαίο A. Furtwängler, *Die antiken Gemmen, I*, Leipzig 1900, πίν. 20, 5. A. Alföldi, *Die trojanischen Urhnen der Römer*, Basel 1957, σ. 16-18, εικ. 1. Δάκαρη, *Μύθοι*, σ. 160 και σημ 5 με την παλαιότερη βιβλιογραφία και K. Galinsky, *Aeneas, Sicily, and Rome*, Princeton, New Jersey 1969, σ. 60.

2. Για το αγγείο A. Alföldi, *ό.π.*, σ. 16, πίν. XIV, K. Galinsky, *ό.π.*, σ. 130, εικ. 45 και Δάκαρη, *Μύθοι*, σ. 160 και σημ. 5.

3. Για τα ειδώλια H. Fuhrmann, «Archäologische Grabungen und Funde in Italien und Libuen», *AA* 56(1941), στ. 422-423, εικ. 41 και Δάκαρη, *Μύθοι*, σ. 160 σημ. 5.

4. Για τη στήλη M. Guarducci, «Cippo latino arcaico condedita ad Enea», *Bull. Mus. Impero Romano*, XIX, Append. Bull. Com. 76(1956-58), σ. 3-13, η οποία συνδέει την επιγραφή με τη λατρεία του ήρωα κοντά στον ποταμό Numicius, όπως παραδίδει ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς I.64.4 Βλ και St. Weinstock, *JRS* 50(1969), σ. 114-118 και Δάκαρη, *Μύθοι*, σ. 161.

5. Για την παρουσία του Αινεία στους μύθους των Λατίνων από τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. M. Guarducci, *ό.π.* σ. 7-8. Βλ. και Δάκαρη, *Μύθοι*, σ. 161 και σημ 2 με συγκεντρωμένες τις διάφορες απόψεις για το θέμα.

6. Στησίχορος, στην Ιλίου Πέρσιν. Ο Αντίοχος γνώριζε επίσης το μύθο για το ταξίδι του Αινεία στη Δύση και από αυτό παίρνει πληροφορίες ο Θουκυδίδης, Βλ. σχετικά Θουκ. 6.2.3. και E. Jacoby, *FGHist*, I 457.

νται με τη λατρεία του Αινεία και της Αινειάδας Αφροδίτης δεν είναι αρχαιότερα του 3ου αι. π.Χ. και επιβεβαιώνουν την άποψη, που πρώτος ο καθηγητής Δάκαρης¹ υποστήριξε ότι η λατρεία έχει ιταλική προέλευση και η καθιέρωσή της στην Ήπειρο πρέπει να αποδοθεί στον Πύρρο.

Η θρησκευτική άλλωστε πολιτική του Πύρρου επιβεβαιώνει την πολιτική και στρατηγική σκοπιμότητα των ενεργειών του στα έτη 277-272π.Χ., διότι το Βουθρωτό, η Αμβρακία, το Άκτιο, η Λευκάδα και η Ζάκυνθος, επίκαιρες θέσεις στις ανατολικές ακτές του Ιονίου, αποτέλεσαν τις βάσεις του σχεδίου εξόρμησής του εναντίον της Ρώμης. Το σχέδιο αυτό ο Πύρρος δεν είχε εγκαταλείψει και ύστερα από την αποτυχία της πρώτης εκστρατείας του, επειδή από την Ιταλία “*ἀπέπλευσεν ὡς αὖθις ἐπανήξων*” Είναι γνωστό εξάλλου ότι ο Πύρρος άφησε στην Ιταλία το γιό του Έλενο και το στρατηγό Μίλωνα με αξιόλογες δυνάμεις και ο Μίλων παρέμεινε εκεί μέχρι το θάνατο του Πύρρου το 272π.Χ.².

1. Δάκαρη, *Μύθοι*, σ. 114κε και 126 κε., του ίδιου, *Cassopaia*, σ.69 § 257 και σ. 86 § 318.

2. Ζωναράς 8.6.7 Πρβλ. Λένέque, *Pygghos*, σ. 531-532 και Δάκαρη, *Μύθοι*, σ. 132.

Στο κείμενο εκτός από τις καθιερωμένες συντομογραφίες του DAI, *Archäologische Bibliographie* 1991, σ. IX-XXIV χρησιμοποιούνται και οι επόμενες.

- Bérard, *Colonisation grecque* J. Bérard, *La Colonisation grecque de l' Italie méridionale et de la Sicile dans l' antiquité*, Paris 1957.
- BMC *Catalogue of the Greek Coins in the British Museum.*
- Boardman, *Greeks Overseas* J. Boardman, *The Greeks Overseas. Their early Colonies and Trade*, London 1980.
- Brett, *Catalogue* Ag. Baldwin Brett, *Catalogue of Greek Coins. Museum of Fine Arts*. Boston, New York 1974.
- Cabanes, *L' Épire* P. Cabanes , *L' Épire de la mort de Pyrrhos à la conquête romaine*, Paris 1976.
- Christ, «Chronologie» Karl Christ, «Zur Chronologie der Syrakusanischen Münzprägung des 4 Jahrhundert V. Chr.» *JNG* 8(1957).
- Cook, *Zeus* A.B. Cook, *Zeus. A Study in ancient Religion, II, I*, Cambridge 1925.
- Corinth* *Results of excavations conducted by the American School of classical Studies at Athens.*
- Dakaris, *Cassopaia* S. Dakaris, *Cassopaia and the Elean Colonies, Ancient Greek Cities*, Series 4, Athens 1971.
- Δάκαρη, *Μύθοι* Σ. Δάκαρη, *Οι γενεαλογικοί μύθοι των Μολοσσών*, Αθήναι 1964.
- Δάκαρη, *Θεσπρωτία* Σ. Δάκαρη, *Θεσπρωτία, Αρχαίες Ελληνικές πόλεις 15*, Αθήναι 1972.
- Δωδώνη* *Δωδώνη, Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.*
- Dunbabin, *Western Greeks* T.J. Dunbabin, *The Western Greeks*, Oxford 1968 (1948).
- Förschner, «Münzen der Griechen» G. Förschner, «Die Münzen der Griechen in Italien und Sizilien», *Kleine Schriften des Historischen Museums Frankfurt am Main*, Band 27, Main 1986.
- Franke, *AME* P.R. Franke, *Die antiken Münzen von Epirus*, Wiesbaden 1961.
- Franke, «Albanien im Altertum» P. R. Franke, «Albanien im Altertum», *Antike Welt* 14(1987), Sondernummer.

- Franke-Hirmer, *Monnaie Grecque* P. Franke-M.Hirmer, *La Monnaie Grecque*, Paris 1966.
- Gagé, «Pyrrhus», *RHR* J. Gagé, «Pyrrhus et l' influence religieuse de Dodone dans l' Italie Primitive», *RHR*.
- Gardner, «Thessaly to Aetolia» P. Gardner, «Catalogue of Greek Coins, Thessaly to Aetolia», Bologna 1963.
- Graham, *Colony* A.J. Graham, *Colony and Mother City in ancient Greece*, Chicago 1983.
- Guido, *Sicily* M. Guido, *Sicily: An archaeological Guide. The Prehistoric and Roman remains in the Greek cities*, London 1967.
- Hammond, *Epirus* N.G.L. Hammond, *Epirus. The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas*, Oxford 1967.
- Head, «Corinth» B.V.Head, «Corinth, Colonies of Corinth», London 1889 (Bologna1963).
- Head, *HN²* B.V. Head, *Historia Numorum*, Oxford 1911.
- Ηπ. Χρ. *Ηπειρωτικά Χρονικά*.
- Lévêque, *Pyrrhos* P. Lévêque, *Pyrrhos*, Paris 1957.
- Malkin, «Religion and Colonization» I.Malkin, «Religion and Colonization in ancient Greece», *Studies in Greek and Roman Religion*, Vol. 3, Köln 1987.
- Miller, *Sicilian Colony Dates* :M. Miller, *The Sicilian colony Dates*, New York 1970.
- Nilsson, «GGrRI³» M.P. Nilsson, «Geschichte der griechischen Religion I³» *HAW.V 2.2.*, München 1967.
- Nilsson, «GGrRII²» M.P.Nilsson, «Geschichte der griechischen Religion II²» *HAW V.2.2*, München 1961.
- Poole, «Italy» R.St. Poole, *BMC*, «Italy», London 1873.
- Poole, «Sicily» R.St. Poole, *BMC*, «Sicily», London 1876.
- Salmon, *Wealthy Corinth* J.B.Salmon, *Wealthy Corinth. A History of the City to 338B.C.*, Oxford 1984.

- SNG, «COP» *The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum*
- Τζουβάρα. *Η λατρεία* Χρ. Τζουβάρα-Σούλη. *Η λατρεία των γυναικείων θεοτήτων εις την αρχαίαν Ήπειρον*. Ιωάννινα 1979.
- Τζουβάρα. «Λατρεία του Αγυιέα» Χρ. Τζουβάρα-Σούλη. «Λατρεία του Απόλλωνα Αγυιέα στην Ήπειρο» *Δωδώνη ΙΓ*(1984), σ.427-442.
- Τζουβάρα. «Κορινθιακές επιδράσεις» Χρ.Τζουβάρα-Σούλη. «Κορινθιακές επιδράσεις στη λατρεία της αρχαίας Ηπείρου». *Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (Καλαμάτα 8-15 Σεπτεμβρίου 1985). Αθήνα 1987-1988. σ. 97-120.
- Τζουβάρα. «Λατρευτικές σχέσεις» Χρ. Τζουβάρα-Σούλη. «Λατρευτικές σχέσεις Ιονίων νήσων και Ηπείρου». *Πρακτικά του Ε΄ Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου* (Αργοστόλι - Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986). Αργοστόλι 1991. σ. 243-268
- Τζουβάρα. «Λατρεία Νυμφών» Χρ. Τζουβάρα-Σούλη. «Λατρεία των Νυμφών στην Ήπειρο». *Ηπ. Χρ.* 29(1988/89), σ.9-65.
- Τζουβάρα. «Κορινθιακές λατρείες» Χρ. Τζουβάρα-Σούλη. «Κορινθιακές λατρείες στην Ήπειρο και την Αιτωλοακαρνανία». *Πρακτικά Α΄ Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας*. Αγρίνιο 21-22-23 Οκτωβρίου 1988. Αγρίνιο 1991. σ. 149-161.
- Τζουβάρα. «Αμβρακία» Χρ. Τζουβάρα-Σούλη. «Αμβρακία» *Μελέτες για την Άρτα Ι. Άρτα* 1992.
- Westermarck-Jenkins «Coinage of Kamarina» Ul Westermarck-K. Jenkins. «The Coinage of Kamarina». London 1980 (*The Royal Numismatic Society. Special Publication, No 9*).
- Wuilleumier. *Tarente* P.Wuilleumier. *Tarente des Origines à la Conquête Romaine*. Paris 1939.
- Zancani. «Monumenti» D.Zancani. «Monumenti e riflessi di arte Italiota in Epiro». *RendLinc. Ser. VI. Vol II.* 1926. σ.173-198.
- Zuntz. *Persephone* G.Zuntz. *Persephone. Three Essays on Religion and Thought in Magna Graecia*. Oxford 1971.

ABSTRACT

CULTS AND TEMPLES IN EPIRUS, MAGNA GRECIA AND IN SICILY

by

Chryseis Tzouvara-Souli

The relative cults which are to be found in Epirus, Magna Grecia and Sicily owe their origins at diverse reasons:

Originally, at the Corinthian colonization, an event responsible for the dominance of Corinthian cults in the Corinthian colonies, then in the geographical areas of the above places and finally at political and social reasons, mainly in the religious policy of the Molossian Kings Alexander son of Neoptolemos and Pyrrhos.

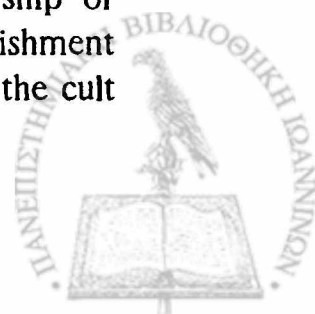
To the colonial cults belongs the worship of Apollo, founder god, who was revered from the archaic period with temples in most of the colonies like in Ambracia, Apollonia, Corcyra, Leucas and Syracuse. At the same time Artemis was worshipped, who is identified with the founding myth in the majority of the colonies. Similar worship was associated also with Heracles (Ant.Lib. IV, 1.25 and Diod. 5.4.2.).

In Corinthian influence we attribute the cult of Athena, Aphrodite, Dionysos and Hestia. Nevertheless are not corroborated worshipping relationships at the cults of the principal Corinthian Deities like Hera and Demeter, Poseidon and Olympian Zeus.

The single most important reasons that those Gods were not worshipped in Epirus it is that they were overshadowed by the cult of Dodonaean Zeus and Dione at Dodona and Persephone at the Nekomanteion of Acheron.

On the contrary, the Epirotic worship of Dodonaean Zeus was received favorably from the archaic period in Southern Italy, as it is demonstrated by the bronze statue of the last quarter of the 6th century B.C. which comes from the Messapic Ugento and represents the form of Dodonaean Zeus.

Finally we must attribute to the religious policy of the Molossian Kings Alexander of Neoptolemos and Pyrrhos the reviving of the worship of Dodonaean Zeus and Dione in southern Italy and Sicily. The establishment of the cults of Hellanios Zeus at Syracuse and the reappearance of the cult of ancestral hero Heracles in Sicily.

King Pyrrhos used the myth and the rites of his ancestors for the benefit of his politics to materialise his political objectives. New heroes and new traditions are invented, new faiths are introduced in accordance with requirements of his diplomacy. To that cosmopolitan nature of his policies is owed the introduction in Epirus and on the coasts of the Ionian Sea the worship of Aeneiad Aphrodite and of Aeneas of Italian Origin.

University of Ioannina
Department of History and Archaeology

1. Χάλκινο νόμισμα των Συρακουσών του 4ου αι. π.Χ. με κεφαλή Απόλλωνα και την επιγραφή ΣΥΡΑΚΟΣΙΩΝ στον εμπροσθότυπο και Πήγασο στον οπισθότυπο.

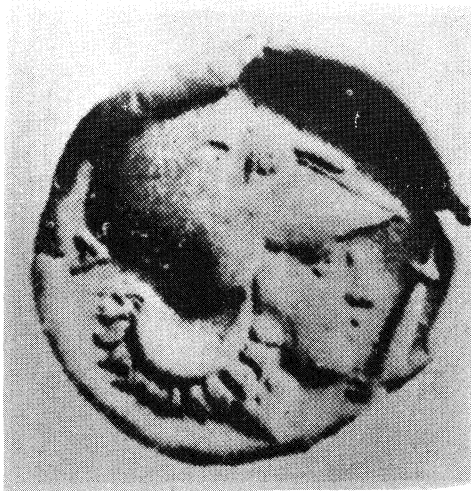
2. Χρυσή δραχμή του τέλους του 4ου αι. π.Χ. (317-310 π.Χ.) με κεφαλή Απόλλωνα δαφνοστεφανωμένη στον εμπροσθότυπο και στον οπισθότυπο συνωρίδα με αρματηλάτη και τρισκελές και την επιγραφή ΣΥΡΑΚΟΣΙΩΝ.

3. Ασμένιος στατήρ της Κορίνθου (430-415 π.Χ.) με Πήγασο και τα αρχικά της πόλης στον εμπροσθότυπο και στον οπισθότυπο κεφαλή Αθηνάς Χαλινίτιδας.

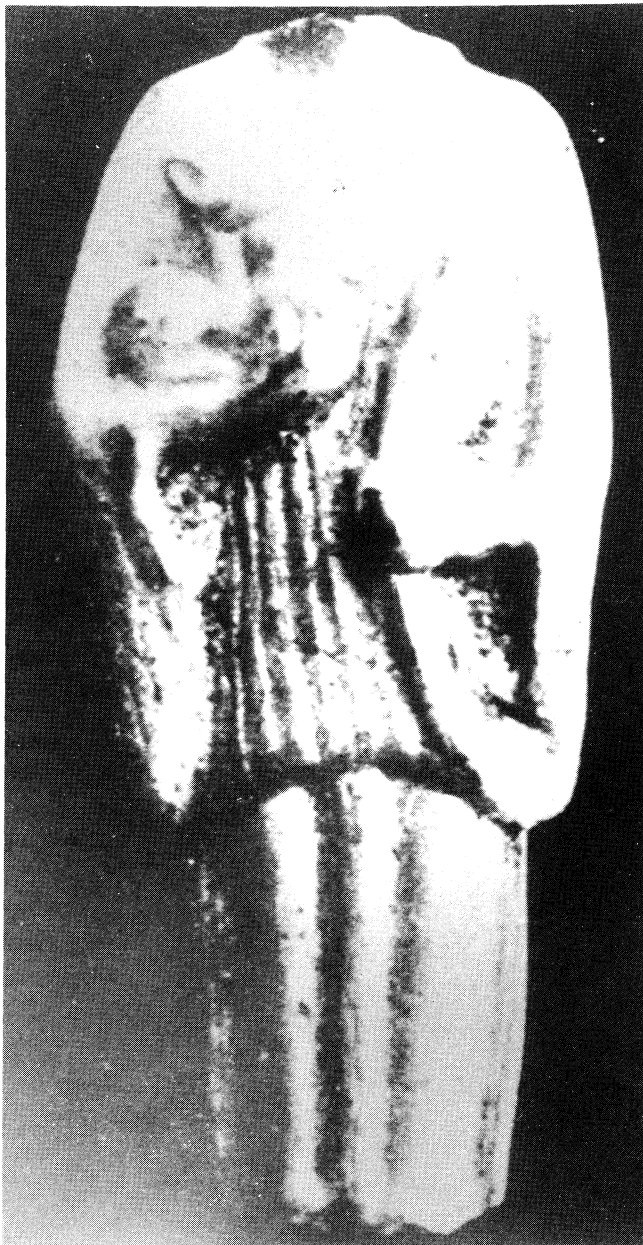
4 α-β. Ασημένιος στατήρ των Συρακουσών του 4ου αι. π.Χ. (354-336 π.Χ) με Αθηνά Χαλινίτιδα στον εμπροσθότυπο και στον οπισθότυπο Πήγασο με τρισκελές και την επιγραφή ΣΥΡΑΚΟΣΙΩΝ.

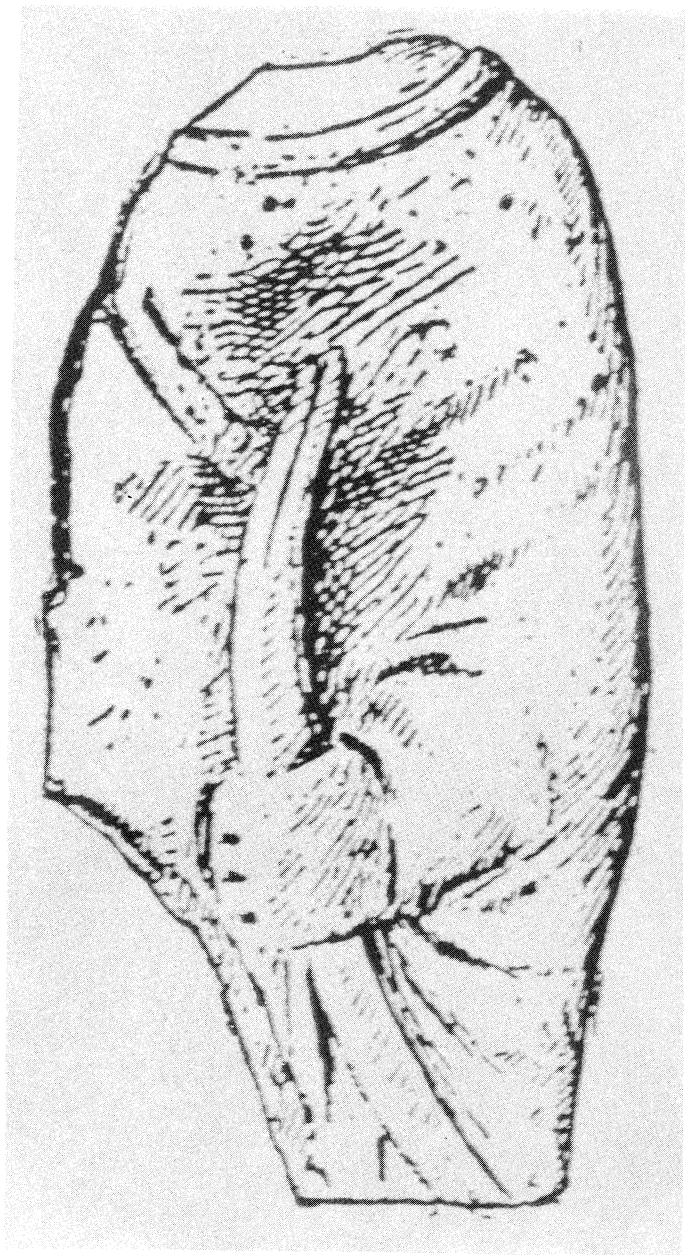
5. Ασμένιος στατήρ της Αμβρακίας (450-320π.Χ) με Πήγασο και το αρχικό της πόλης στον εμπροσθότυπο και κεφαλή Αθηνάς με βαίτυλο στον οπισθότυπο.

6. Πήλινο ειδώλιο κορινθιακού τύπου του πρώιμου 5ου αι. π.Χ. που εικονίζει την Άρτεμη με τόξο και νεβρό. Βρετανικό Μουσείο, αρ. 907.

7. Πήλινο ειδώλιο κορινθιακού τύπου του 5ου αι. π.Χ. από το Ωρικό που παριστάνει την Άρτεμη με τόξο στο αριστερό χέρι και νεβρό μπροστά στο στήθος.

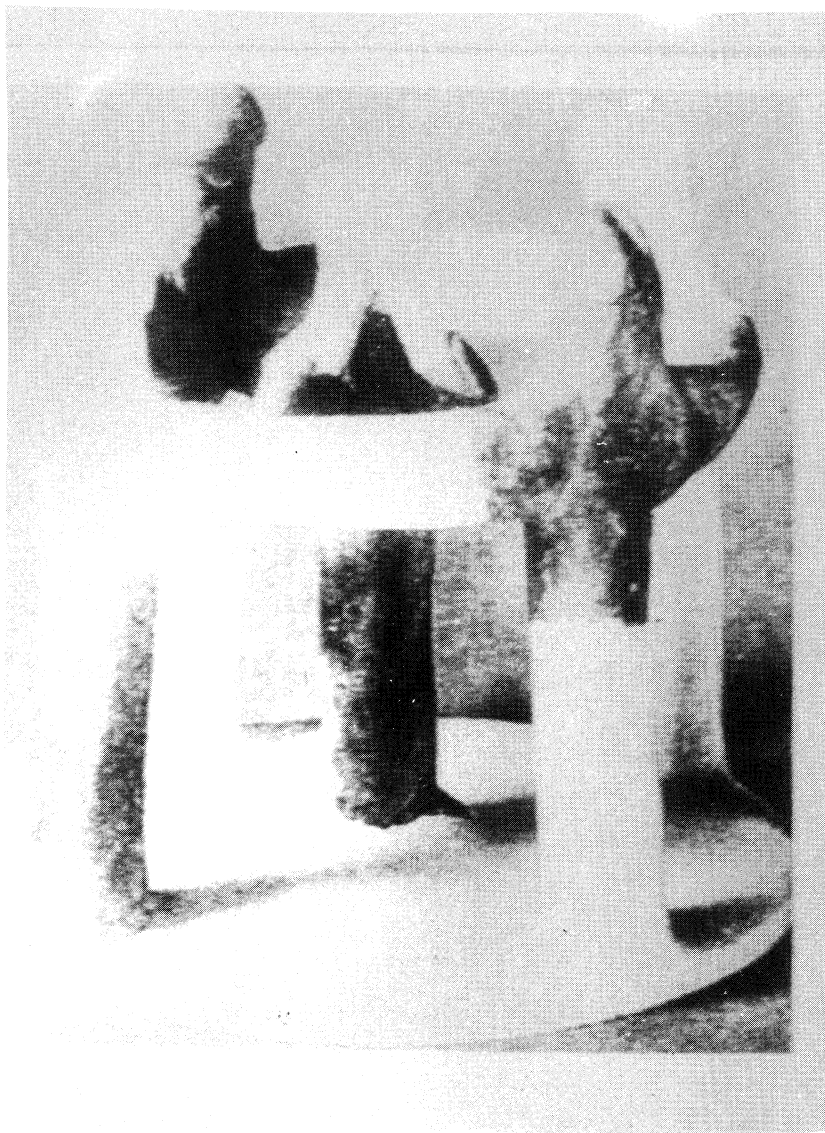
8. Πήλινο ειδώλιο του 5ου αι. π.Χ. από τις Συρακούσες που εικονίζει την Άρτεμη με τόξο στο αριστερό της χέρι.

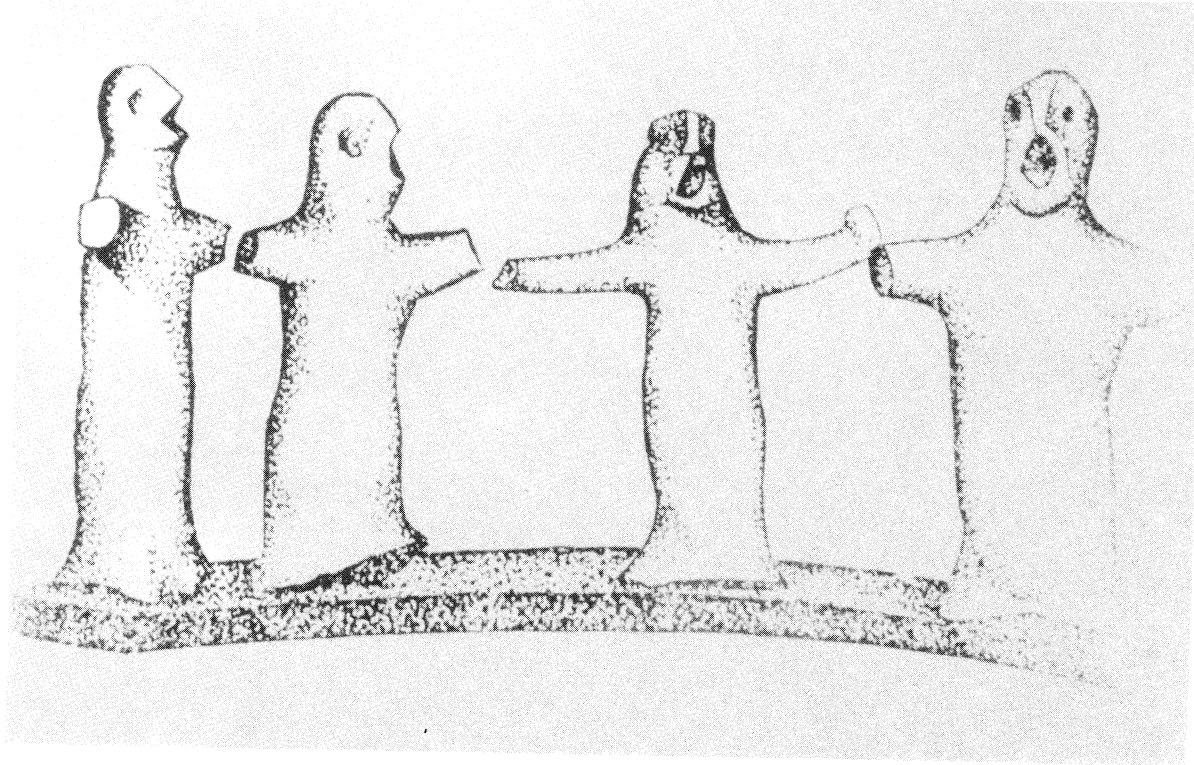
9 α-β. Ασημένιο τετράδραχμο των Συρακουσών γύρω στα 485/479 π.Χ. με Άρτεμη-Αρέθουσα και την επιγραφή ΣΥΡΑΚΟΣΙΩΝ στον οπισθότυπο και στον εμπροσθότυπο τέθριππο.

10. Πήλινα ειδώλια του β' μισού του 6ου αι. π.Χ. από την Ποσειδωνία που εικονίζουν τον κύκλιο χορό των Νυμφών με αυλητή.

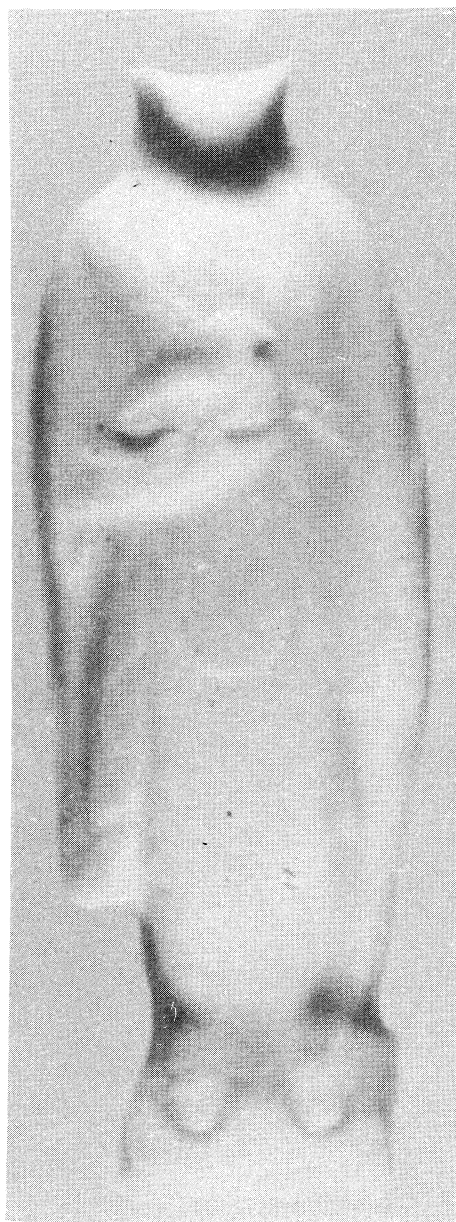
11. Ομάδα πήλινων ειδωλίων του βου αι. π.Χ. από την Κόρινθο, που απαρτίζει τον κύκλιο χορό των Νυμφών με αυλητή στο κέντρο.

12. Πήλινα ειδώλια από την Απολλωνία του τέλους του 6ου αι. π.Χ. που εικονίζουν τον κύκλιο χορό των Νυμφών.

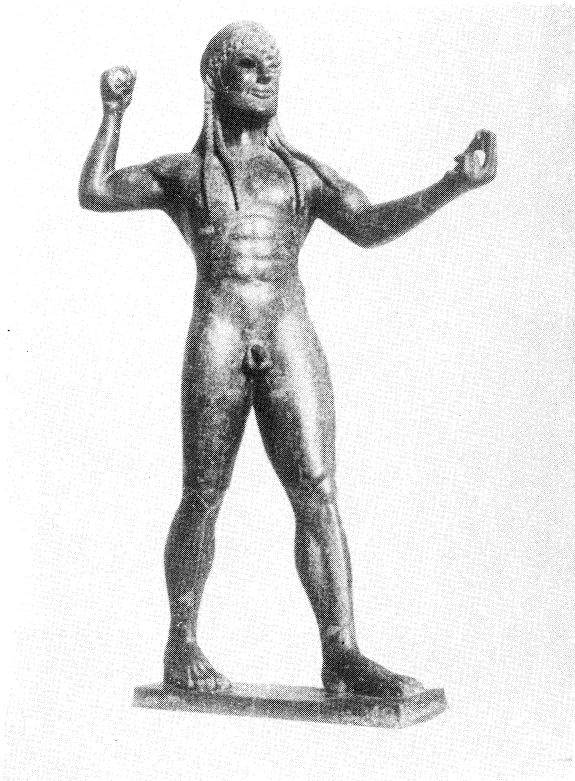
13. Πήλινο ειδώλιο του 5ου αι. π.Χ. κορινθιακού τύπου που εικονίζει πιθανόν Αφροδίτη με περισσότερά στο αριστερό χέρι και καρπό στο δεξιό. Από τα Μέγαρα Υβλαία, Μουσ. Συρακουσών, αρ. ευρ. 11520.

14. Εμμαγείο αρχαϊκής μήτρας από την Αμβρακία που εικονίζει πιθανόν Αφροδίτη με περισσότερά στο στήθος. Αρχαιολ. Συλλογή Άρτας, αρ. 554.

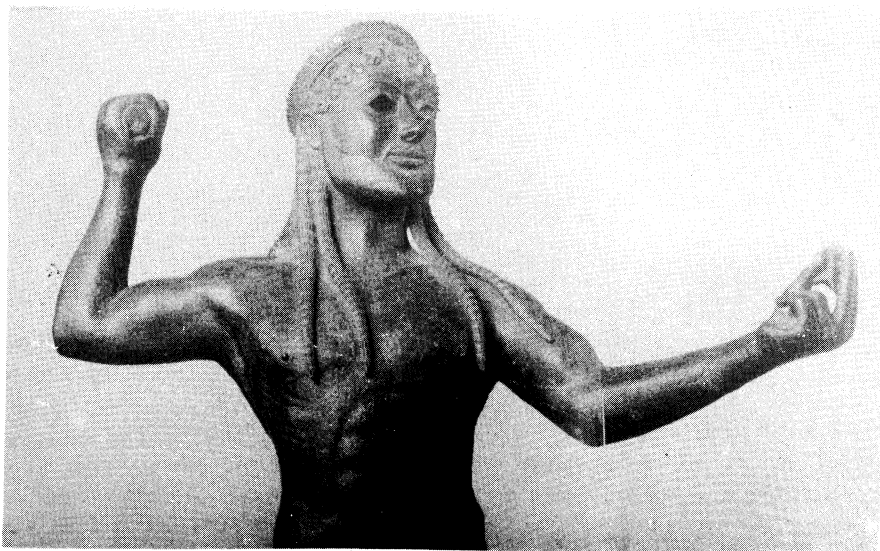
15. Πήλινο ειδώλιο υστεροαρχαϊκών χρόνων από την Κόρινθο, πιθανόν Αφροδίτης με περιστερά στο στήθος και άνθος λωτού στο αριστερό χέρι. Αρχαιολ. Μουσ. Κορίνθου αρ. ευρ. (ΚΤ4-24).

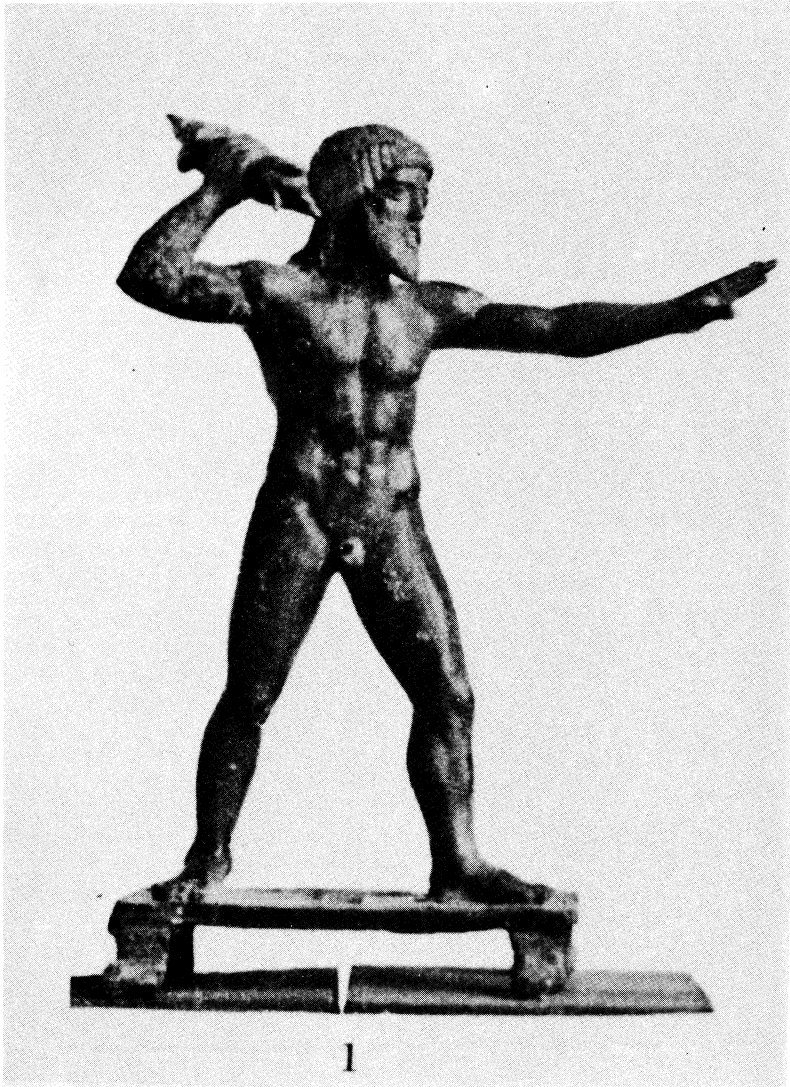

16α. Χάλκινο αγαλματίδιο του τελευταίου τέταρτου του 6ου αι. π.Χ. από το Μεσσαπικό Ugento που εικονίζει τον Δαδωναίο Δία να κεραινοβολεί.

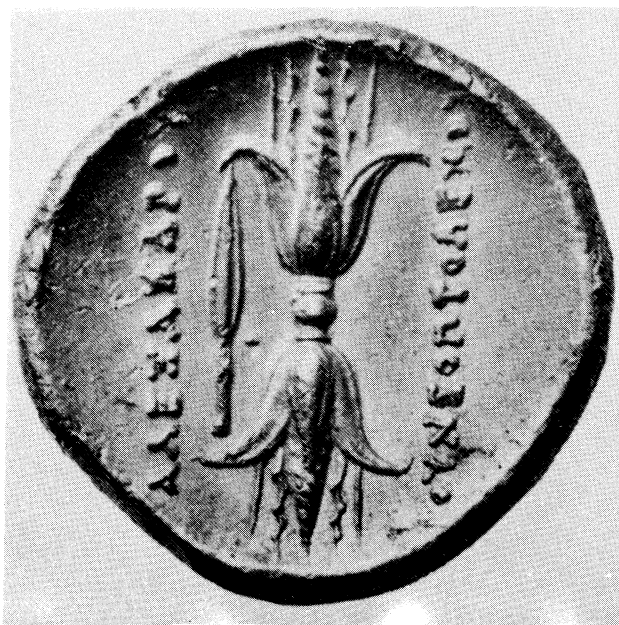
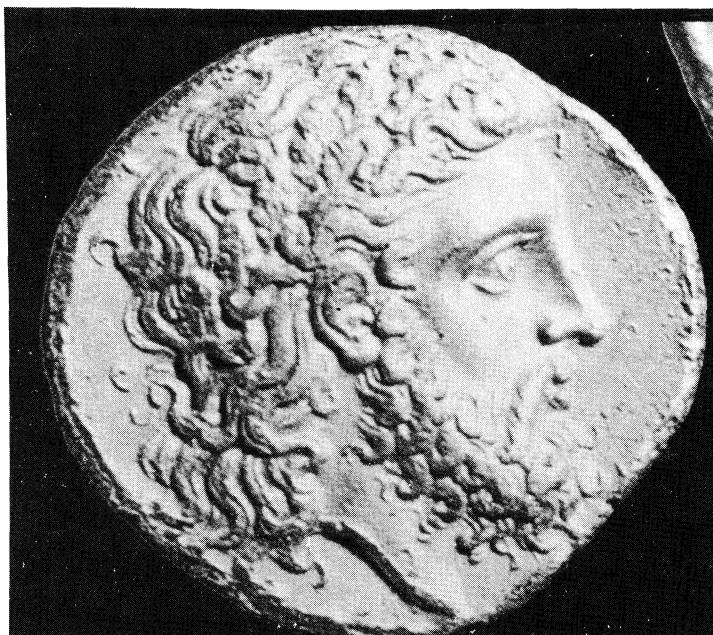
Αρχαιολ. Μουσ. Τάραντα, αρ. ευρ. 12137.

β. Λεπτομέρεια του αγαλματιδίου.

17. Χάλκινο αγαματίδιο από τη Δωδώνη που εικονίζει τον Δωδωναίο Δία να εξακοντίζει τον κεραυνό. Γύρω στο 460 π.Χ. Εθν. Αρχαιολ. Μουσ. Αθηνών αρ. Χ16546.

18 α-β. Χρυσός στατήρ που κόπηκε στον Τάραντα το 332 π.Χ με κεφαλή Δωδωναίου Δία στον εμπροσθότυπο και κερανό με την επιγραφή ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΤΟΥ ΝΕΟΠΤΟΛΕΜΟΥ στον οπισθότυπο.

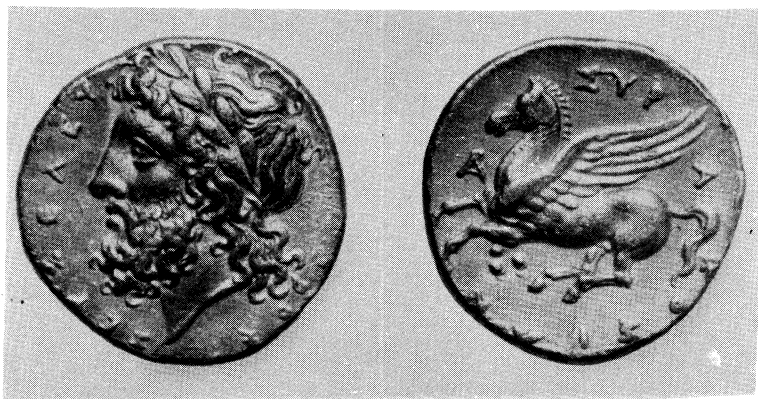
19. Χάλκινο νόμισμα της Ηπειρωτικής Συμμαχίας (297-270 π.Χ) με κεφαλή Δωδωναίου Δία στον εμπροσθότυπο και στον οπισθότυπο κεραννό με το μονογράφημα ΓΑΡ σε στεφάνι δρυός.

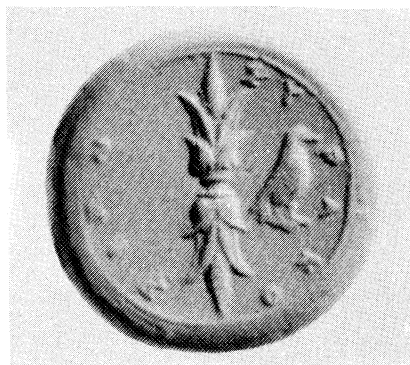
20. Ασημένιος στατήρ εποχής Αλεξάνδρου του Α΄ με κεφαλή Δωδωναίου Δία στον εμπροσθότυπο και κεραννό με αετό και την επιγραφή ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΤΟΥ ΝΕΟΠΤΟΛΕΜΟΥ στον οπισθότυπο.

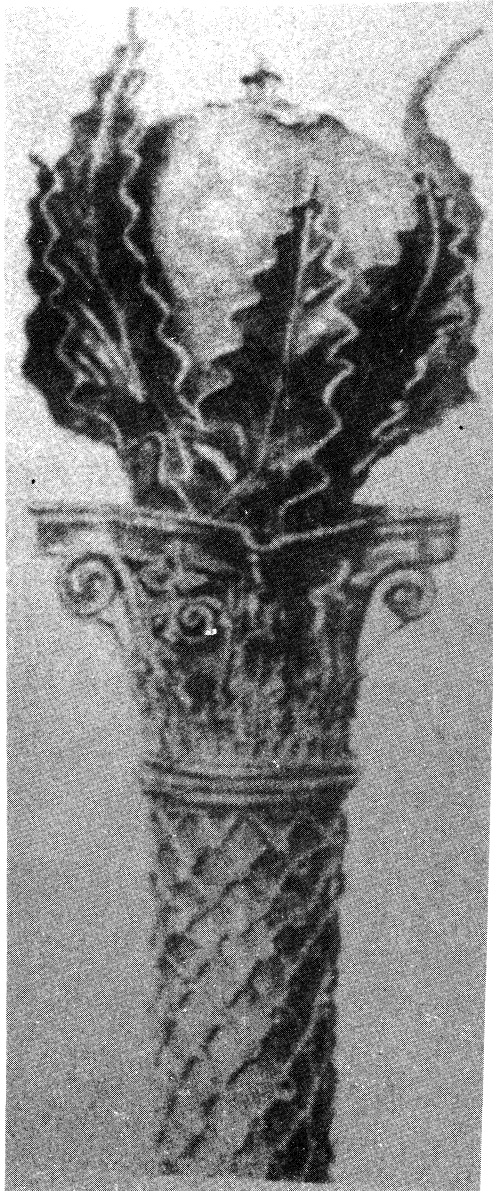
21 α-β. Χρυσός στατήρ εποχής Πύρρου με κεφαλή Δία στον εμπροσθότυπο και αετό σε κερανό με την επιγραφή ΤΑΡΑΝΤΙΝΩΝ στον οπισθότυπο.

22. Ασημένιος στατήρ των Συρακουσών των ετών 344/336 π.Χ. (εποχής Τιμολέοντα) με Δία Ελευθέριο στον εμπροσθότυπο και στον οπισθότυπο Πήγασο με την επιγραφή ΣΥΡΑΚ.

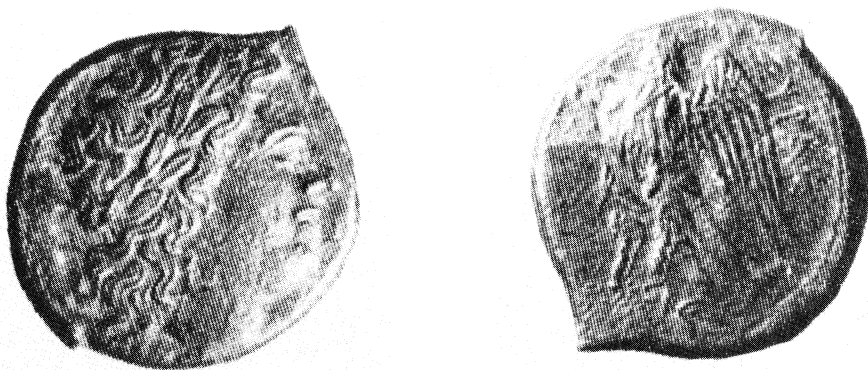
23. Χάλκινο νόμισμα των Συρακουσών (344-336 π.Χ) με κεφαλή του Δία και επιγραφή ΖΕΥΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ στον εμπροσθότυπο και κερανό με αετό και την επιγραφή ΣΥΡΑΚΟΣΙΩΝ στον οπισθότυπο.

24. Χρυσό σκήπτρο των ελληνιστικών χρόνων αφιέρωμα στον Δία Ελευθέριο από Ηπειρώτη βασιλιά πιθανόν τον Πύρρο.

25 α-β. Ασμένιο τετράδραχμο που κόπηκε στους Επιζεφύριους Λοκρούς στα χρόνια του Πύρρου με κεφαλή του Δωδωναίου Δία στον εμπροσθότυπο και ένθρονη Διώνη στον οπισθότυπο.

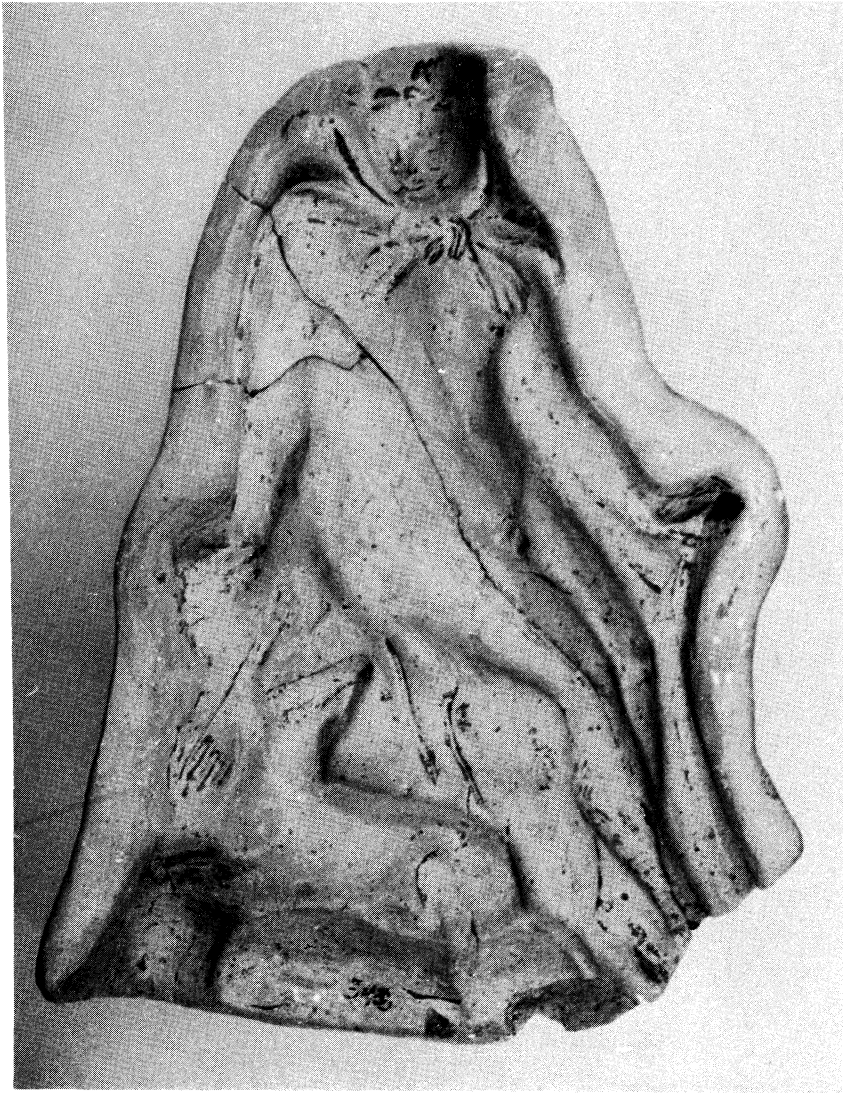
26. Χάλκινο νόμισμα των Συρακουσών γύρω στο 287/279 π.Χ. με προτομή αγενείου Δία και επιγραφή ΔΙΟΣΕΛΛΑΝΙΟΥ στον εμπροσθότυπο και αετό με ανοιχτά φτερά και επιγραφή ΣΥΡΑΚΟΣΙΩΝ στον οπισθότυπο.

27. Ασημένιο δίδραχμο εποχής Πύρρου με κεφαλή Αχιλλέα στον εμπροσθότυπο και Θέτι σε ιπλόκαμπο στον οπισθότυπο και επιγραφή ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΥΡΡΟΥ. Από Επιζεφύριους Λοκρούς.

28. Άρτεμις στον εμπροσθότυπο χρυσής δραχμής που έκοψε ο Πύρρος στις Συρακούσες το 278-276 π.Χ. και Νίκη με τρόπαιο στον οπισθότυπο.

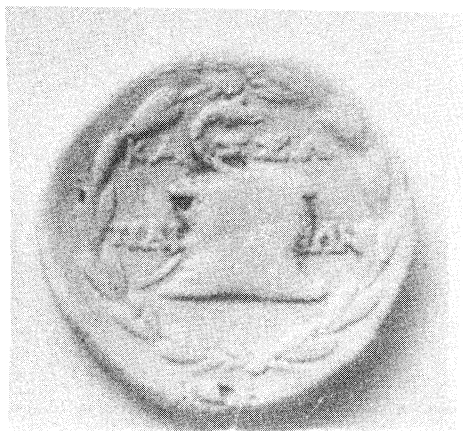
29. α) Πήλινη μήτρα από την Αμβρακία του τέλους του 4ου με αρχές 3ου αι. π.Χ. που παριστάνει έφηβο να κάθεται σε βράχο και να έχει κυνηγετικό σκυλί στα πόδια του.

29. β) Εκμαγείο της πήλινης μήτρας.

30. Χάλκινο ανάγλυφο των πρώιμων ελληνοιστικών χρόνων που βρέθηκε στην Παραμυθιά και εικονίζει τη συνάντηση της Αφροδίτης με τον Αγκίση στην Ίδα.
Βρετανικό Μουσείο, αρ. 1904. 7.2.1.

31. Ασημένια νομίσματα από την Κασσώπη του 3ου αι. π.Χ. με προτομή Αφροδίτης και σκυλί στον εμπροσθότυπο και στον οπισθότυπο κίστη μυστική με επιγραφή ΚΑΣΣΩΠΑΙΩΝ.

32. Πήλινα ειδώλια από Veji του 5ου αι. π.Χ. με τον Αινεία που μεταφέρει τον πατέρα του Αγχίση.